

การจัดการศึกษาแบบใหม่ของฝรั่งเศสกับการเพาะบ่มจิตสำนึกทางวัฒนธรรม ของพระสงฆ์เขมร*

French's New Education System and Cultivation of Cultural Consciousness of The Khmer Sangha

Received:	October	23, 2018
Revised:	March	4, 2019
Accepted:	March	14, 2019

ยิ่งยศ บุญจันทร์ (Yingyot Boonchant)**

ชุลีพร วิรุณหะ (Chuleeporn Virunha)***

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีจุดมุ่งหมายที่จะศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการจัดการศึกษาแบบใหม่ของรัฐบาลอาณานิคมฝรั่งเศสในกัมพูชากับการแสดงออกถึงสำนึกทางวัฒนธรรมของพระสงฆ์เขมรในช่วงทศวรรษ 1930 โดยเสนอมุมมองที่แตกต่างออกไปเพิ่มเติมจากการศึกษาที่ผ่านมาที่มักให้ความสำคัญกับรัฐบาลอาณานิคมฝรั่งเศสในฐานะผู้มีบทบาทในการสร้างสำนึกถึงความเป็นชาติเขมร ผู้วิจัยต้องการชี้ให้เห็นว่าในขณะที่สำนึกถึงความเป็นชาติของชาวเขมรสัมพันธ์กับกระบวนการทำให้ทันสมัยของฝรั่งเศสในกัมพูชา โดยเฉพาะการปฏิรูปการศึกษา แต่รากฐานทางความคิดของชาวเขมรคงความสืบเนื่องในการให้ความสำคัญต่อพุทธศาสนา ภาษา และวรรณกรรมโดยมีกลุ่มพระสงฆ์เป็นผู้ธำรงรักษาความสืบเนื่องนั้น

ผลการศึกษาชี้ให้เห็นว่าฝรั่งเศสดำเนินนโยบายจัดระบบการศึกษาแบบใหม่แก่ชาวเขมรเพื่อตอบสนองต่อความต้องการแรงงานที่มีการศึกษา แต่ด้วยธรรมเนียมที่สืบทอดมาตั้งแต่สมัยโบราณ ประกอบกับภาระทางเศรษฐกิจและความขัดแย้งกับชาวเวียดนามและชาวจีนทำให้ชาวเขมรเลือกส่งบุตรหลานเข้าเรียนที่วัด โดยมีพระสงฆ์เป็นผู้ดำเนินการสอน ทำให้ฝรั่งเศสหันมาจัดการเรียนการสอนในโรงเรียนวัดพร้อมกับปฏิรูป

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของการทำวิจัยเพื่อทำวิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร เรื่อง “แนวคิดเกี่ยวกับความเป็นชาติของปัญญาชนเขมร ค.ศ. 1930-1955”

This research article is part of a Master Thesis entitled “The Concept of Nation Among Khmer Intellectuals, 1930-1955 A.D.” a partial fulfillment for a Master of Arts Degree in History, Graduate Study, Silpakorn University.

** นักศึกษาหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ต.สนามจันทร์ อ.เมือง จ.นครปฐม รหัสไปรษณีย์ 73000, Email: bangkok_sriyot@hotmail.co.th

A graduate student in Master of Arts (History), Faculty of Arts, Silpakorn University, Email: bangkok_sriyot@hotmail.co.th

*** รองศาสตราจารย์ ดร. ประจักษ์ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ต.สนามจันทร์ อ.เมือง จ.นครปฐม รหัสไปรษณีย์ 73000, Email: chuleeporn.vm@gmail.com

Associate Professor Dr. in History, Department of History, Faculty of Arts, Silpakorn University, Email: chuleeporn.vm@gmail.com

การศึกษาแก่คณะสงฆ์เพื่อลดอิทธิพลของสยามและสร้างกลุ่มพระสงฆ์ที่มีความรู้ความสามารถสำหรับการสอนโรงเรียนวัดแบบใหม่ในแบบที่ฝรั่งเศสต้องการและควบคุมได้ แต่การจัดการศึกษาแบบใหม่ส่งผลที่ฝรั่งเศสไม่ได้คาดคิด กล่าวคือทำให้พระสงฆ์ก้าวเข้ามามีบทบาทในฐานะผู้เคลื่อนไหวด้านชาตินิยมควบคู่กับกลุ่มปัญญาชนประเด็นที่น่าสนใจคือการเคลื่อนไหวของพระสงฆ์ไม่ได้เกิดขึ้นจากแนวคิดทางการเมือง แต่เกิดจากความต้องการธำรงรักษารากฐานทางวัฒนธรรมของเขมร จึงแสดงให้เห็นว่าสำนึกถึงความเป็นชาติของชาวเขมรนั้น ไม่ได้เกิดจากการผลักดันของฝรั่งเศสแต่เพียงอย่างเดียว หากแต่ยังเกิดจากความสับสนเนื่องจากการเพาะบ่มสำนึกถึงความเป็นชาติที่เชื่อมโยงกับอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมซึ่งพระสงฆ์มีบทบาทสำคัญในการถ่ายทอดและเผยแพร่ความรู้สึกดังกล่าวต่อสังคม และสัมพันธ์กับการปฏิรูปการศึกษาของฝรั่งเศสที่ผลักดันให้พระสงฆ์กลุ่มหนึ่งเป็นผู้ที่มีความก้าวหน้าทางความคิดแต่มีจิตสำนึกในการธำรงรักษาภาษา-วรรณกรรมที่แสดงออกถึง “ความเป็นเขมร”

คำสำคัญ: ประวัติศาสตร์กัมพูชา การทำให้ทันสมัยในกัมพูชา การปฏิรูปการศึกษาของฝรั่งเศสในกัมพูชา สำนึกถึงความเป็นชาติเขมร พระสงฆ์เขมรกับการอนุรักษ์ภาษาและวรรณกรรมชาติสงครามร่วม ค.ศ. 1942

Abstract

The aim of this research is to examine the relationship between French new education system in Cambodia and the manifestation of Khmer Sangha's cultural consciousness during the 1930s by presenting an additional and different perspective from existing works that prioritize French colonial government's role in developing Khmer national consciousness. The researcher wants to point out that while the development of Khmer national consciousness was related to French's modernization process in Cambodia, education reforms in particular, there was a continuity in the fundamental belief of the Khmer on the importance of Buddhist religion, language and literature, with the Khmer sangha as a main proprietor of such continuity.

Study's results indicate that the French organized modern system of education for the Khmer to serve the need for educated manpower. However, because of the adherence to traditional practice as well as economic burden and resentment toward the Vietnamese and the Chinese, the Khmer preferred to send their offspring to Buddhist temple schools taught by the sangha. This compelled the French to reform both temple schools and the sangha's education in order to lessen Siamese influence and to create a new group of educated sangha who would be teaching in the reformed temple schools under French's control and in a way that the French wanted. The scheme, however, produced results that the French did not quite anticipate, for it was responsible for the sangha's involvement in the khmer nationalist movement together with other intellectuals. The interesting issue here is that sangha's

movement arose less out of political concept than the need to preserve Khmer cultural roots, thus suggesting that the rise of Khmer national consciousness was not propagated totally by the French. Rather, it connected with continued awareness within Khmer society of its own cultural identity. The sangha's important role in the dissemination of such cultural awareness was related to French education reforms which produced a new group of modern sangha with progressive thought but also with commitment toward the preservation of language and literature that defined "khmerness".

Key Words: History of Cambodia; Modernization in Cambodia; French Education Reform in Cambodia; Khmer National Consciousness; Khmer Sangha and the Preservation of National Language and Literature; The Umbrella War 1942.

บทนำ

ในวันที่ 17 กรกฎาคม ค.ศ. 1942 รัฐบาลอาณานิคมฝรั่งเศสจับกุมพระแหม เจียว หนึ่งในพระสงฆ์หัวก้าวหน้า ด้วยข้อหาวางแผนก่อการรัฐประหาร ตำรวจให้พระแหม เจียวเปลื้องผ้าจีวรและนำตัวไปยังเรือนจำ ทั้งที่ไม่ได้ลบล้างบาป ข้าราชการจับกุมพระแหม เจียว นำไปสู่การเดินขบวนโดยปราศจากอาวุธของพระสงฆ์และคฤหัสถ์กว่าพันคนซึ่งมากกว่าครึ่งเป็นพระสงฆ์ในวันที่ 20 กรกฎาคม ค.ศ. 1942 เพื่อเรียกร้องให้ทางการปล่อยตัวพระแหม เจียว และนวน ฎวง ปัญญาชนที่ถูกจับพร้อมกัน (บุญจันทร์ มุล, 2528: 34) เหตุการณ์ชุมนุมบานปลายเป็นการจลาจลเมื่อฝ่ายฝรั่งเศสจับกุมและใช้อาวุธทำร้ายผู้ชุมนุมไม่เว้นแม้แต่พระสงฆ์ ฝ่ายพระสงฆ์ไม่มีอาวุธอื่นมีเพียงร่มจึงใช้เป็นอาวุธป้องกันตนเองและตอบโต้ฝ่ายฝรั่งเศสจึงเป็นที่มาของชื่อเหตุการณ์ในครั้งนี้ว่า สงครามร่ม (Umbrella War)

สงครามร่ม (Umbrella War) ค.ศ. 1942 เป็นการแสดงออกในการต่อต้านฝรั่งเศสที่ได้รับการสนับสนุนจากมวลชนชาวเขมรอย่างชัดเจนเป็นครั้งแรก และสะท้อนถึงที่มาของการเข้าร่วมการต่อต้านของราษฎรชาวเขมรเมื่อฝรั่งเศสดำเนินการจับกุมพระแหม เจียว ในลักษณะที่ขัดต่อจารีตประเพณีทางพุทธศาสนา และล่วงเกินต่อศรัทธาของประชาชน เหตุการณ์นี้ตามมาด้วยการต่อต้านของพระสงฆ์และประชาชนใน ค.ศ. 1943 อันเป็นผลสืบเนื่องจากนโยบายของฝรั่งเศสที่ประกาศให้เปลี่ยนแปลงอักษรเขมรเป็นอักษรโรมันและยกเลิกปฏิทินจันทรคติ สภาพการณ์ดังกล่าวให้นักวิชาการด้านประวัติศาสตร์กัมพูชาเดวิด แชนด์เลอร์ และเอียน แฮร์ริส (David Chandler, 2008: 199; Ian Harris, 2006: 138-139) เสนอว่าเป็นจุดเริ่มต้นของสำนึกถึงความเป็นชาติเขมรซึ่งทำให้พระสงฆ์เขมรเข้ามามีบทบาทในฐานะผู้นำทางความคิดและนักเคลื่อนไหวในการสร้างสำนึกถึงความเป็นชาติควบคู่กับนักเคลื่อนไหวด้านชาตินิยมกลุ่มอื่น ๆ

การอธิบายถึงกำเนิดของสำนึกเกี่ยวกับความเป็นชาติเขมรเป็นข้อโต้แย้งด้านประวัติศาสตร์สำคัญประเด็นหนึ่ง โดยผู้ศึกษาที่ผ่านมามุ่งอธิบายบทบาทของฝรั่งเศสในฐานะผู้สร้างจิตสำนึกและสร้างความรับรู้เกี่ยวกับ "ชาติเขมร" หรือ "ความเป็นชาติเขมร" โดยอธิบายภายใต้กรอบความคิดหรือนิยามความหมายของคำ

ว่าชาติ 2 ลักษณะ ลักษณะแรก ได้แก่ ชาติภายใต้กรอบความคิดหรือนิยามในทางการเมืองโดยอ้างอิงกับปรากฏการณ์ 3 อย่าง คือ การออกวารสารกัมพูชาสุริยา (Kampuja Surya; Cambodia Sun) ซึ่งเป็นวารสารภาษาเขมรฉบับแรกโดยสถาบันพุทธศาสนบัณฑิตย (Institut Bouddhique) ใน ค.ศ. 1926 การออกหนังสือพิมพ์ภาษาเขมรฉบับแรกชื่อวานครวัต (Nagaravatta) โดยปัญญาชนเขมรใน ค.ศ. 1936 และเหตุการณ์สงครามร่วมใน ค.ศ. 1942 ดังตัวอย่างของการอธิบายในงานเขียนของเดวิด แชนด์เลอร์ ในหนังสือเรื่อง *A History of Cambodia* (ตีพิมพ์ครั้งแรก ค.ศ. 1983 / พ.ศ. 2526 แต่ฉบับที่ผู้วิจัยใช้ศึกษาตีพิมพ์ใน ค.ศ. 2008 / พ.ศ. 2551) ซึ่งเสนอว่าการออกวารสารกัมพูชาสุริยาของสถาบันพุทธศาสนบัณฑิตยและการออกหนังสือพิมพ์นครวัต โดยปัญญาชนเขมรเป็นผลมาจากการปฏิรูปการศึกษาของรัฐบาลอาณานิคมฝรั่งเศส ทำให้เกิดนักคิดและนักเคลื่อนไหวชาวเขมรซึ่งมีพระสงฆ์หัวก้าวหน้ารวมอยู่ด้วย

การอธิบายในลักษณะดังกล่าวได้รับการโต้แย้งจากวิทยานิพนธ์ระดับดุษฎีบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยโมนาช ประเทศออสเตรเลีย เรื่อง *Cambodge: The Cultivation of Nation, 1860-1945* ของ Penny Edwards (ค.ศ. 1999 / พ.ศ. 2543) ซึ่งเสนอว่าการอธิบายกำเนิดของสำนักเกี่ยวกับความเป็นชาติเขมรยังมีอีกมิติหนึ่งที่สำคัญคือการอธิบายในกรอบโครงความหมายของชาติทางวัฒนธรรมซึ่งเป็นระบบความคิดที่ผู้คนมีความรู้สึกร่วมกันผ่าน ความเชื่อ จารีต ตลอดจนประเพณีต่าง ๆ ผู้ศึกษาเสนอความคิดหลักเกี่ยวกับสำนักถึงความเป็นชาติเขมรว่าไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติแต่ได้รับการสร้างขึ้นจากฝรั่งเศสผ่านสำนักงานหรือหน่วยงานราชการอาณานิคม ห้องเรียน สถาบันการค้นคว้า และพิพิธภัณฑ์ จนทำให้นครวัตกลายเป็นสัญลักษณ์ทางศิลปกรรมและวัฒนธรรมของชาติเขมร ทั้งนี้แนวทางการศึกษาดังกล่าวได้รับการยอมรับและการอ้างอิงในงานเขียนต่อ ๆ มา^{*} ซึ่งต่างมุ่งอธิบายโดยให้ความสำคัญต่อบทบาทของฝรั่งเศส โดยเฉพาะกระบวนการทำให้ทันสมัย (modernization process) ซึ่งเป็นผลกระทบโดยตรงจากการปรับเปลี่ยนโครงสร้างพื้นฐานในดินแดนอาณานิคมเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพในการเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของผู้ปกครองอันส่งผลให้มีการปฏิรูปการศึกษาเพื่อสร้างกำลังคนมาตอบสนองการขยายตัวของระบบราชการอาณานิคม

อย่างไรก็ดี ในความคิดเห็นของผู้วิจัยมองว่าการอธิบายในแนวทางดังกล่าวมุ่งเน้นบทบาทของฝรั่งเศสมากเกินไปจนมองข้ามการเคลื่อนไหวที่เกิดจากความสับสนเนื่องทางวัฒนธรรม ได้แก่ ความพยายามในการธำรงรักษาสิ่งที่ชาวเขมรถือว่าเป็นอัตลักษณ์ซึ่งมีความสำคัญทางด้านวัฒนธรรมอันบ่งบอกถึงความเป็นเขมร โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาษา-วรรณกรรม หากพิจารณาในแง่นี้จะพบว่าแม้พระสงฆ์จะเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการทำให้ทันสมัยของฝรั่งเศส กล่าวคือได้รับการศึกษาแบบใหม่และได้รับการมอบหมายให้เป็นผู้ดำเนินการสอนแก่ชาวเขมรในโรงเรียนวัด แต่การแสดงออกของพระสงฆ์ถึงความรู้สึกเชิดชู หวงแหน และความต้องการธำรง

^{*} ตัวอย่างงานศึกษาที่พิจารณาชาติเขมรในกรอบโครงศึกษาทางด้านวัฒนธรรม เช่น งานศึกษาของ Ian Harris, (2006), *Cambodian Buddhism History and Practice* (Chiang Mai: Silkwork Books); Anne Ruth Hansen, (2007), *How to Behave Buddhism and Modernity in Colonial Cambodia 1860-1930* (United States of America: University of Hawai'i Press); ธิติ บัวคำศรี, (2547), “เอกสารมหาบุรุษเขมร : การศึกษางานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่ของกัมพูชา,” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย); ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, (2552), *ลัทธิชาตินิยมไทย/สยามกับกัมพูชา: และกรณีศึกษาปราสาทเขาพระวิหาร* (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์); และพระสุธี สุวณฺณเถโร (ยนต์), (2553), “การศึกษาของคณะสงฆ์ในราชอาณาจักรกัมพูชา,” (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย)

รักษาอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของความเป็นกัมพูชาโดยเฉพาะด้านอักษรศาสตร์นั้นไม่ใช่สิ่งที่ฝรั่งเศสก่อให้เกิดขึ้น แต่เป็นการเพาะบ่มจิตสำนึกที่เกิดขึ้นในกลุ่มพระสงฆ์เอง

เนื่องจากการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับประเด็นกำเนิดจิตสำนึกถึงความเป็นชาติเขมรที่ผ่านมาส่วนใหญ่เป็นการนำเสนอมุมมองและบทบาทของฝรั่งเศสในการสร้างจิตสำนึกถึงความเป็นชาติเป็นหลัก ดังนั้น การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่าง “การจัดการศึกษาแบบใหม่ของฝรั่งเศสกับการเพาะบ่มจิตสำนึกทางวัฒนธรรมของพระสงฆ์เขมร” จึงมีจุดมุ่งหมายที่จะชี้ให้เห็นว่าในขณะที่สำนึกถึงความเป็นชาติของชาวเขมรสัมพันธ์กับกระบวนการทำให้ทันสมัยของฝรั่งเศสในกัมพูชา โดยเฉพาะการปฏิรูปการศึกษา แต่รากฐานทางความคิดของชาวเขมรคงความสืบเนื่องในการให้ความสำคัญต่อพุทธศาสนา ภาษา วรรณกรรมโดยมีกลุ่มพระสงฆ์เป็นผู้ธำรงรักษาความสืบเนื่องนั้น เป็นที่หวังว่าการอธิบายในมุมมองเช่นนี้จะช่วยขยายความเข้าใจเกี่ยวกับกำเนิดของจิตสำนึกถึงความเป็นชาติเขมรได้อย่างลุ่มลึกมากยิ่งขึ้น โดยเพิ่มเติมจากประสบการณ์ของคนพื้นเมืองแทนที่จะให้น้ำหนักกับบทบาทของฝรั่งเศสแต่เพียงฝ่ายเดียว

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาการปรากฏตัวของกลุ่มพระสงฆ์หัวก้าวหน้าภายใต้กระบวนการทำให้ทันสมัยของฝรั่งเศสในกัมพูชา โดยเฉพาะผลจากการจัดการศึกษาแบบใหม่ของฝรั่งเศส
2. เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการจัดการศึกษาแบบใหม่ของฝรั่งเศสกับการเพาะบ่มจิตสำนึกทางวัฒนธรรมของพระสงฆ์เขมร

วิธีการศึกษา

การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการจัดการศึกษาแบบใหม่ของฝรั่งเศสกับการเพาะบ่มจิตสำนึกทางวัฒนธรรมของพระสงฆ์เขมรเสนอกรอบการศึกษาที่พิจารณาความสืบเนื่องและการเปลี่ยนแปลงของสำนึกถึงความเป็นชาติเขมรที่เกิดขึ้นอันมีส่วนสำคัญจากการปฏิรูปการศึกษาแก่คณะสงฆ์ของฝรั่งเศส ผลักดันให้พระสงฆ์เขมรกลายเป็นผู้นำเคลื่อนไหวทางความคิดด้านชาตินิยมกลุ่มแรกของกัมพูชา ทั้งนี้มีวิธีการศึกษาโดยพิจารณาหลักฐานร่วมสมัยของกัมพูชา ได้แก่ ภาษฎีกา พระราชประกาศ สารตราเสนาบดี บันทึกความทรงจำ ตลอดจนข้อโต้แย้งที่ปรากฏในงานนิพนธ์ชั้นรอง

ผลการศึกษา

พระสงฆ์เขมรเป็นกลุ่มบุคคลที่มีอิทธิพลต่อมวลชนมาตั้งแต่สมัยจารีต เนื่องจากรากฐานทางความเชื่อของสังคมกัมพูชาที่ผูกพันกับความเชื่อเรื่อง “บุญ-กรรม” ซึ่งสัมพันธ์กับพุทธศาสนา ประกอบกับพระสงฆ์ได้ทำหน้าที่เป็นครูผู้สั่งสอนวิชาความรู้โดยเฉพาะหลักธรรมและภาษา-วรรณกรรม จึงทำให้พระสงฆ์เป็นผู้มีอิทธิพลและเป็นผู้นำทางความคิดความเชื่อของชาวเขมรมาโดยตลอด ต่อมาเมื่อฝรั่งเศสปฏิรูประบบการศึกษาของพระสงฆ์และจัดตั้งสถาบันพุทธศาสนบัณฑิตยทำให้พระสงฆ์เกิดการเปลี่ยนแปลงทางความคิดมาเน้นการวิพากษ์วิจารณ์แบบเป็นเหตุเป็นผล แต่ในขณะเดียวกันก็ผลักดันให้พระสงฆ์เป็นกลุ่มที่รักษาอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของกัมพูชาไว้ ดังรายละเอียดที่จะอภิปรายต่อไป

ความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับคนในสังคมกัมพูชาก่อนการเข้ามาของฝรั่งเศส

สังคมกัมพูชามีจารีตเป็นสังคมเกษตรกรรมที่มีความสัมพันธ์ในระบบมูลนาย-ไพร่และระบบอุปถัมภ์ เป็นเครื่องควบคุมคนในสังคม มีลักษณะความสัมพันธ์แบบพึ่งพากันและกัน มูลนายมีหน้าที่ให้การปกป้องดูแลทุกข์สุขผู้อยู่ใต้การอุปถัมภ์ ขณะที่ผู้ที่อยู่ภายใต้การอุปถัมภ์มีหน้าที่ตอบแทนด้วยการแสดงความจงรักภักดี ยอมรับการเกณฑ์แรงงานหรือส่งส่วย ทั้งนี้ระบบมูลนาย-ไพร่และระบบอุปถัมภ์อิงรากฐานความคิดเรื่องบุญกรรมซึ่งมีที่มาจากพุทธศาสนานิกายเถรวาทส่งผลให้ผู้คนยอมรับสถานะที่ไม่เท่าเทียมกัน ได้แก่ พระมหากษัตริย์ ราชวงศานวงศ์ ขุนนาง พระสงฆ์ ไพร่ และทาส ถึงกระนั้นคนทั่วไปก็สามารถเปลี่ยนสถานะของตนได้ผ่านการแสวงหาความรู้และการสร้างความสัมพันธ์ส่วนบุคคล ในภาพรวมก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 19 ราษฎรทั่วไปมีโอกาสเลื่อนฐานะทางสังคมผ่านการแสวงหาความรู้แต่จำกัดเฉพาะผู้ชาย ขณะที่ผู้หญิงแทบไม่ได้รับโอกาสดังกล่าวเลย ชาวเขมรมีทัศนคติว่าการเรียนไม่ใช่สิ่งจำเป็นสำหรับผู้หญิง เพราะผู้หญิงไม่ได้มีหน้าที่ออกไปทำงานนอกบ้านและที่สำคัญกว่านั้นหากผู้หญิงรู้หนังสือแล้วอาจเขียนจดหมายหาผู้ชายได้ตามอำเภอใจซึ่งนำความอับอายมาสู่ครอบครัว (อุม-แวม, 2000: 53) ขณะที่ผู้ชายมีอิสระในการดำเนินชีวิตและสามารถเปลี่ยนสถานะที่สูงกว่าชาติกำเนิดด้วยการบวชเรียนที่วัด

การบวชเรียนของชายชาวเขมรมีจุดมุ่งหมายหลัก 2 ประการ ประการแรกเพื่อการสร้างบุญกุศลสูงสุด ในพุทธศาสนาตามประเพณี ชายชาวเขมรเมื่ออายุได้ 12 ปี จะบวชเป็นสามเณรเพื่อสนองคุณแม่ เพราะแม่มีคุณ 12 ประการ และบวชเป็นพระเมื่ออายุ 21 ปี เพื่อสนองคุณพ่อ เพราะพ่อมีคุณ 21 ประการ (อุม-สุม, 1995: 31) ชาวเขมรเชื่อว่าเมื่อบวชเรียนแล้วคน ๆ นั้นจะเป็น “ปราชญ์หรือผู้รู้” มีศีลธรรมและรู้ผิดชอบชั่วดี ประการที่สองเพื่อแสวงหาชื่อเสียง เกียรติยศ อำนาจ และความก้าวหน้าในชีวิต บันทีกของโจว ต้า กวาน (Chou Ta-kuan) นักการทูตชาวจีนผู้ร่วมเดินทางมากัมพูชากับคณะทูตแห่งราชวงศ์หยวนในคริสต์ศตวรรษที่ 13 (ค.ศ. 1290-1291) ได้บันทึกรวบรวมไว้ว่า “ตามประเพณีของเขานั้น พวกเด็ก ๆ ที่เล่าเรียนหนังสือจะต้องเข้าหาพระภิกษุให้ท่านสั่งสอนก่อน” (โจว ต้า กวาน, 2557: 16) จากนั้นการบวชเรียนเปรียญธรรมชั้นสูงจะนำมาซึ่งสมณศักดิ์และโอกาสในการเข้ารับราชการเป็นขุนนาง ยกตัวอย่างเช่นออกญาสุนทรโวหาร (มุก) เมื่อวัยเด็กเรียนอยู่สำนักพระครูราชธรรม (ออน) วัดคุกในชั้นที่อุตุตค์ เมื่ออายุครบบวชจึงบวชและศึกษาอยู่ในสำนักต่อไป หลังจากลาสิกขาบทพระครูราชธรรมจึงได้นำถวายตัวต่อราชสำนักสมเด็จพระนโรดมพรหมบริรักษ์หรือองค์ราชาวดี (Norodom Prohbarirak or Ang Reacheavoddey ครองราชย์ ค.ศ. 1864-1904) รับราชการตำแหน่งอัครราชมนตรี ต่อมาได้รับการแต่งตั้งเป็นจางวางกรมพระอัครราชมนตรีและเป็นครูของนาหมื่นทั้งหลาย ดังนี้ เป็นต้น (ลี ฮามเตง, 1960: 152-157) จึงเห็นได้ว่าการบวชเรียนมีความสำคัญ แต่ถึงกระนั้นก็มีราษฎรจำนวนมากที่บวชเรียนแล้วมีโอกาสเข้ารับราชการ เกือบทั้งหมดยังคงอยู่ในสถานะเดิม ส่วนหนึ่งเป็นเพราะความสามารถและความสัมพันธ์ส่วนบุคคลแต่ที่สำคัญกว่าคือโลกทัศน์ที่มองเวลาในลักษณะของวัฏจักร (โปรดดู Anne Ruth Hansen, 2007: 18-44) กล่าวคือความเชื่อเกี่ยวกับความเสื่อมสลายของโลกและชาตินี้ชาติหน้าทำให้ชาวเขมรยอมรับสถานะของตนโดยคุณ

การที่ชายชาวเขมรนิยมบวชเรียนที่วัดทำให้พระสงฆ์ได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้รู้ทำหน้าที่ถ่ายทอดความรู้ด้านภาษาศาสตร์ให้อ่านออกเขียนได้ทั้งภาษาเขมร ภาษาบาลี-สันสกฤต และภาษาไทย และเมื่อเด็กชายชาวเขมรบวชเป็นสามเณร พระสงฆ์ก็จะสั่งสอนหลักธรรมทางพุทธศาสนาและการคำนวณเบื้องต้น (Gyallay-Pap, 1989: 258) ตลอดจนวรรณกรรมคำสอนโบราณ ได้แก่ จุบาบหรือคำสอน (Chbab) ฉบับต่าง ๆ เช่น จุบาบราชเนติหรือคำสอนสำหรับผู้ปกครอง (Chbab Rajaneti) จุบาบโกนเงาหรือคำสอนสำหรับเด็ก (Chbab Kun Cau) เป็นต้น เรียมเกรหรือรามเกียรติ์ (Reamker) คติโลก (Gatiloke) รวมถึงวรรณกรรมอย่างเช่น สังข์ศิลป์ชัยทัฬห สรรพสิทธิ์ (เมียง บุนณ, 1994: 90-94; David M. Ayres, 2003: 12-18) และเมื่ออายุ 21 ปี จึงบวชเป็นพระเพื่อศึกษาเปรียญธรรมที่สูงขึ้น จึงเห็นได้ว่าองค์ความรู้ด้านอักษรศาสตร์ของเขมรได้รับการเก็บรักษาเป็นอย่างดีโดยพระสงฆ์ อย่างไรก็ตาม นอกจากความรู้ด้านวิชาการแล้ว พระสงฆ์ยังสอนความรู้ทางเชิงช่างผ่านการใช้แรงงานเพื่อสาธารณประโยชน์เห็นได้จากการทำงานร่วมกับพระสงฆ์ในการซ่อมแซมอุโบสถ อาคาร ถนน สะพาน ตลอดจนอ่างเก็บน้ำและการผลิตเครื่องเรือนต่าง ๆ (M. Torhorst, 1966: 154) จึงถือว่าวัดเป็นศูนย์กลางทางการศึกษาและแหล่งความรู้ที่สำคัญของชาวเขมร (David M. Ayres, 2003: 12-13)

กล่าวโดยสรุป พระสงฆ์มีความสำคัญต่อสังคมกัมพูชาตั้งแต่ก่อนการเข้ามาของฝรั่งเศส ค.ศ. 1863 เพราะพระสงฆ์เป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ด้านอักษรศาสตร์และหลักธรรม โดยมีวัดซึ่งเป็นแหล่งความรู้ที่เปิดกว้างสำหรับคนทั่วไปที่ต้องการแสวงหาความรู้ สำหรับคนที่บวชเรียนแล้วได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้รู้ส่งเสริมให้พวกเขามีโอกาสเลื่อนฐานะทางสังคมมีสมณศักดิ์ทางเปรียญธรรมหรือรับราชการมีบรรดาศักดิ์ ลักษณะเช่นนี้ยังคงปรากฏต่อเนื่องแม้จะมีการจัดการศึกษาแบบใหม่ เพราะชาวเขมรยังคงนิยมฝากบุตรหลานให้บวชเรียนที่วัดกับพระสงฆ์มากกว่าเข้าโรงเรียนแบบตะวันตกที่ฝรั่งเศสจัดตั้งขึ้น นี่จึงเป็นสาเหตุสำคัญที่อธิบายได้ว่าทำไมพระสงฆ์คงมีอิทธิพลต่อความคิดของชาวเขมรตลอดมาและกลายเป็นผู้นำการเคลื่อนไหวเพื่อธำรงรักษาภาษา-วรรณกรรมซึ่งเป็นอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของชาวเขมร

การจัดการศึกษาแบบใหม่ของฝรั่งเศสในกัมพูชา

การขยายตัวของระบบราชการอาณานิคมผลักดันให้ฝรั่งเศสดำเนินการจัดการศึกษาในกัมพูชา ส่งผลให้เกิดการจัดตั้งโรงเรียนฝรั่งเศส-พื้นเมือง (d'École franco-indigènes) ให้กับราษฎรทั่วไป ซึ่งน่าจะทำให้บทบาทหน้าที่ของพระสงฆ์ในฐานะครูผู้สอนที่มีมาแต่เดิมลดลง แต่สิ่งที่เกิดขึ้นกลับไม่เป็นเช่นนั้น เพราะแม้จะมีโรงเรียนแบบใหม่ที่ฝรั่งเศสจัดตั้งขึ้นแต่ชาวเขมรไม่นิยมส่งบุตรหลานเข้าเรียนในโรงเรียนดังกล่าว กลับเลือกส่งให้ไปให้เรียนกับพระสงฆ์ตามเดิม ทำให้ฝรั่งเศสต้องจัดการปฏิรูปการเรียนการสอนในโรงเรียนวัดซึ่งสอนโดยพระสงฆ์ด้วย สำหรับรายละเอียดเกี่ยวกับการจัดการศึกษาแบบใหม่ของฝรั่งเศสในกัมพูชานั้นสามารถแบ่งพิจารณาออกเป็น 2 ช่วง ได้แก่

ก. ช่วงแรกตั้งแต่ฝรั่งเศสขยายอำนาจปกครองกัมพูชาเป็นรัฐในอารักขา (French Protectorate of Cambodia) เมื่อ ค.ศ. 1863 จนถึง ค.ศ. 1918 ในระยะแรกนี้ ฝรั่งเศสไม่ได้ให้ความสนใจต่อการจัดการศึกษาในแคว้นนี้มากนักเมื่อเทียบกับแคว้นโคชินจีน (Cochinchine) โรงเรียนระดับประถมศึกษาแห่งแรกในกัมพูชาที่ทำการเรียนการสอนด้วยภาษาฝรั่งเศสเริ่มขึ้นใน ค.ศ. 1873 ตามข้อเสนอของทหารผู้น้อยชื่อว่าแฟร์รี่ โรล (Ferry Rolles) (René Morizon, 1931: 178) ในระยะแรกการให้การศึกษาแก่ชาวเขมรจำกัดอยู่ในระดับพื้นฐาน

กล่าวคือระดับอ่านออกเขียนได้ สำหรับการศึกษาในระดับสูงกว่านั้น ฝรั่งเศสมีเป้าหมายเพียงเพื่อฝึกชาวเขมรให้เป็นล่ามเพื่อใช้เป็นคนกลางในการสื่อสารระหว่างผู้ปกครองชาวฝรั่งเศสกับชาวเขมร ใน ค.ศ. 1885 มร.เบกิน (Général Bégin) ผู้สำเร็จราชการแห่งอินโดจีน สนับสนุนให้จัดตั้งโรงเรียนล่าม (Collège d'interprètes) ที่กรุงพนมเปญ โดยมีฌ็อง มารี โอกุสต์ ปาวี (Jean Marie August Pavie) เป็นผู้อำนวยการ และจัดตั้งขึ้นในอีกสามเมือง ได้แก่ กำปอต กำปงจาม และกระแจะ (Charles Bilodeau, 1955: 16; Sam Rany, 2012: 226) โรงเรียนล่ามจัดการเรียนการสอนด้วยภาษาฝรั่งเศสและภาษาเขมร ฝึกทักษะการเขียน การอ่าน การแปล การคำนวณ และวิชาภูมิศาสตร์ แต่จนถึง ค.ศ. 1895 โรงเรียนล่ามกรุงพนมเปญ มีจำนวนนักเรียนเพียง 216 คน ขณะที่เขตกำปอตมีนักเรียนเพียง 75 คน และต้องปิดตัวลงเพราะนักเรียนทั้งหมดเมื่อสำเร็จการศึกษา กลับแยกย้ายไปประกอบอาชีพส่วนตัว ไม่ปรากฏว่ามีล่ามในหน่วยงานฝรั่งเศสเลย (สุนันทา ปัญญาฤทธิ, 2522: 84-85)

ก่อนที่ฝรั่งเศสจะจัดการศึกษาในกัมพูชา ชาวเขมรจำนวนหนึ่งได้รับการสนับสนุนจากฝรั่งเศสให้เดินทางไปเรียนภาษาฝรั่งเศสที่ไซ่ง่อน เช่น เสลิด เตียบ (Son Diep) ออกญาวิงจวน (Thiounn) และบางส่วนได้เดินทางไปเรียนที่ฝรั่งเศสโดยตรง ถึงกระนั้นจำนวนนักเรียนที่ได้รับโอกาสดังกล่าวปรากฏน้อยมาก (โปรตดู, Penny Edward, 1999: 93-140) นักวิชาการด้านประวัติศาสตร์กัมพูชาอย่างเดวิด แชนด์เลอร์ (David Chandler, 2008) ปีเตอร์ แกลเลย์-เปป (Peter Gyallay-Pap, 1985) หรือสมิธ (R.M. Smith, 1971) กล่าวว่าในช่วงสี่ทศวรรษแรกหลัง ค.ศ. 1873 การจัดการศึกษาในกัมพูชาพัฒนาอย่างล่าช้าและไม่ได้ส่งผลต่อชาวเขมรในวงกว้าง โรงเรียนที่ฝรั่งเศสจัดตั้งขึ้นยังคงมีจำนวนน้อยและส่วนมากตั้งอยู่เฉพาะเขตเมืองใหญ่ ทำให้เกิดมุมมองว่าฝรั่งเศสไม่ได้ให้ความสำคัญต่อการจัดการศึกษาแก่ชาวเขมรอย่างจริงจัง อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาของโทมัส เคลย์ตัน (Thomas Clayton, 1995: 1-14) พบว่าข้อจำกัดของการจัดการศึกษาของกัมพูชาไม่ได้เกิดจากการกระทำของฝรั่งเศสแต่เกิดจากการต่อต้านของคนพื้นเมือง นำโดยสมเด็จพระนโรดมพรหมบริรักษ์ที่ทรงต่อต้านภาษาฝรั่งเศสและโรงเรียนแบบฝรั่งเศส ขณะที่ธิบตี บัวคำศรี (2547: 23-24) มีความเห็นว่าการต่อต้านฝรั่งเศสของสมเด็จพระนโรดมพรหมบริรักษ์นั้นมีอยู่จริง แต่สำหรับนโยบายด้านการศึกษา นั้นพระองค์ทรงสนับสนุนให้เปิดโรงเรียนขึ้นในวังหลวง แม้ว่านักเรียนส่วนใหญ่เป็นลูกหลานเจ้านายราว 40 คน มีครูเป็นชาวฝรั่งเศส อย่างน้อยที่สุดแสดงให้เห็นว่าพระองค์ไม่ได้ทรงต่อต้านการศึกษาแบบฝรั่งเศส อย่างไรก็ตามก็ตีผู้วิจัยประมวลข้อมูลจากการศึกษาที่ผ่านมาแล้วสรุปได้ว่าข้อจำกัดสำคัญที่ทำให้การจัดการศึกษาในกัมพูชาพัฒนาอย่างล่าช้าในระยะนี้มีอยู่ 2 ประการ

ประการแรก การจัดการศึกษาของฝรั่งเศสนั้นเป็นเพียงการศึกษาระดับพื้นฐานทำให้บรรดาเชื้อพระวงศ์และชนชั้นสูงเดิมของกัมพูชานิยมส่งบุตรหลานไปศึกษายังเวียดนามหรือฝรั่งเศสซึ่งมีระบบการศึกษาที่ดีและมีระดับการศึกษาที่สูงกว่า ดังเห็นจากเมื่อพระบาทสมเด็จพระสีสวัสดิ์ (Sisowath ครองราชย์ ค.ศ. 1906-1927) เมื่อเสด็จพระราชดำเนินเยือนฝรั่งเศสใน ค.ศ. 1906 พระองค์ทรงนำพระองค์มจะสีสวัสดิ์มุนีวงศ์ (Sisowath Monivong ครองราชย์ ค.ศ. 1928-1941) เข้าศึกษาที่โรงเรียนอาณานิคมต่อมาจึงทรงเข้าศึกษาต่อในโรงเรียนนายร้อยทหารบก (ธิบตี บัวคำศรี, 2555: 36)

ประการที่สอง การที่โรงเรียนที่ฝรั่งเศสจัดตั้งในกัมพูชาเปิดรับนักเรียนชาวเวียดนามและชาวจีนด้วย ทำให้ชาวเขมรซึ่งไม่ต้องการให้ลูกหลานเรียนปะปนกับชาวเวียดนามหรือชาวจีนเลือกที่จะส่งลูกหลานเข้าเรียนในโรงเรียนวัดตามเดิม เพราะโรงเรียนระดับประถมศึกษาแห่งแรกที่เปิดสอนใน ค.ศ. 1873 นั้น นักเรียนส่วนใหญ่เป็นชาวเวียดนาม (Klairung Amratisha, 1998: 66) สอดคล้องกับงานศึกษาของนักวิชาการชาวฝรั่งเศสซึ่งระบุว่าใน ค.ศ. 1883 จำนวนผู้ที่ได้รับการศึกษาในโรงเรียนแห่งนี้ประมาณ 100 คน มีชาวเขมรเพียง 8 คน เท่านั้น (Alain Forest, 1980: 150-151) และจากรายงานข้าหลวงฝรั่งเศสพบว่าระหว่างนักเรียนเขมรกับนักเรียนเวียดนามและนักเรียนจีนมักมีการทะเลาะวิวาทกันเสมอ (สุนันทา ปัญญาฤทธิ์, 2522: 84-85) ภายหลังฝรั่งเศสกระชับอำนาจการปกครองใน ค.ศ. 1884 ส่งผลให้กัมพูชาเป็นรัฐในส่วนหนึ่งของอาณานิคมฝรั่งเศส (French Colonial Empire) โดยสมบูรณ์ ใน ค.ศ. 1893 ฝรั่งเศสจึงยกฐานะโรงเรียนระดับประถมศึกษาแห่งแรกเป็นอนุวิทยาลัยราชการแห่งรัฐอารักขา (Collège du Protectorat) โดยขยายการศึกษาถึงระดับมัธยมศึกษาขั้นต้นแต่นักเรียนส่วนใหญ่ยังคงเป็นชาวเวียดนามและชาวจีน จนถึงใน ค.ศ. 1902 อนุวิทยาลัยราชการแห่งรัฐอารักขาสามารถรับนักเรียนได้ 250 คน แต่กลับมีนักเรียนลงทะเบียนเข้าเรียนเพียง 40 คนเท่านั้น (Thomas Clayton, 1995: 4) ผลที่ตามมาคือชาวเขมรไม่ได้เรียนภาษาฝรั่งเศสและทักษะอื่น ๆ ที่จำเป็นสำหรับการทำงานในระบบราชการและกิจการต่าง ๆ ของฝรั่งเศส ดังนั้นช่วงท้ายคริสต์ศตวรรษที่ 19 คนพื้นเมืองจึงยังไม่ได้มีส่วนร่วมในการบริหารงานภายใต้ระบอบอาณานิคมมากนัก

ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 พระบาทสมเด็จพระศรีสุวัถ์เถียรทรงให้มีการจัดการศึกษาที่เหมาะสมแก่ชาวเขมร ขณะที่ฝรั่งเศสมองเห็นปัญหาการขาดแคลนแรงงานในระบบราชการและกิจการต่าง ๆ ทั้งด้านกสิกรรมและการพาณิชย์ที่เกิดจากคนพื้นเมืองขาดการศึกษา อย่างไรก็ตามในการจัดการศึกษาของฝรั่งเศส เบนดิกแอนเดอร์สัน (Benedict Anderson) กล่าวว่านโยบายการศึกษาที่ผู้ปกครองอาณานิคมอินโดจีนนำมาปฏิบัติมีจุดประสงค์สำคัญอีก 2 ประการที่จะนำไปสู่การส่งเสริมสำนึกถึงความเป็นอินโดจีน จุดประสงค์แรกคือเพื่อทำลายความเชื่อมโยงทางการเมืองและวัฒนธรรมที่มีอยู่ระหว่างราชรัฐที่ตกเป็นอาณานิคมกับโลกภายนอกที่ใกล้ชิดและอยู่รอบ ๆ อินโดจีน สำหรับกัมพูชาเป้าหมายคือสยามซึ่งเคยใช้อำนาจของเจ้าอธิราช (Suzerainty) ในหลากหลายรูปแบบกับกัมพูชาซึ่งมีพิธีกรรม สถาปัตยกรรม และภาษาอันศักดิ์สิทธิ์ของพุทธศาสนานิกายเถรวาทร่วมกัน และประการที่สองเพื่อผลิตคนที่พูดและเขียนภาษาฝรั่งเศสในจำนวนที่ควบคุมได้ คนกลุ่มนี้กลายเป็น ชนชั้นสูงชาวพื้นเมืองที่ไว้ใจได้ด้วยการกลมกลืนทางวัฒนธรรม พวกเขาถูกรับไว้ในตำแหน่งต่ำของหน่วยงานราชการอาณานิคม (เบน แอนเดอร์สัน, 2552: 229-232)

ค.ศ. 1903 มร.ปอล โบ (Paul Beau) ผู้สำเร็จราชการทั่วไปแห่งอินโดจีน จัดตั้งหน่วยงานจัดการด้านการศึกษา (Une Commission d'études) ขึ้นที่กรุงฮานอยชุดหนึ่งเพื่อทำการศึกษารื่องการจัดการศึกษาต่อมากฤษฎีกาลงวันที่ 15 พฤศจิกายน ค.ศ. 1904 ประกาศจัดตั้งองค์กรด้านการศึกษาสมบูรณ์ (Organisation Scolaire Complète) และกฤษฎีกาลงวันที่ 20 กรกฎาคม ค.ศ. 1905 จัดตั้งหน่วยการจัดการศึกษาท้องถิ่น (Service Local de l'Enseignement) (“Annexe N 14 RÉORGANISATION DE L'ENSEIGNEMENT PUBLIC EN INDO - CHINA,” 1908: 3-4) มีการจัดตั้งโรงเรียน 2 ลักษณะ กล่าวคือโรงเรียนฝรั่งเศส (d'École Franco) และโรงเรียนฝรั่งเศส-พื้นเมือง (d'École Franco-indigènes) แต่ละโรงเรียนมีการจัดสอบเฉพาะด้านในแต่ละ

สาขา โดยข้าหลวงท้องถิ่นรับผิดชอบเป็นหัวหน้างานในการจัดการเรียนการสอนของทุกโรงเรียน ทั้งนี้โรงเรียนฝรั่งเศส (d'École Franco) นั้นจำกัดแต่ชาวยุโรปและชนชั้นสูงเท่านั้น ส่วนราษฎรทั่วไปจะได้รับการสนับสนุนให้เข้าศึกษาในโรงเรียนฝรั่งเศส-พื้นเมือง

การจัดตั้งโรงเรียนของฝรั่งเศสในกัมพูชาไม่ได้รับการตอบรับจากชาวเขมรเท่าที่ควร เห็นได้จากการที่พระบาทสมเด็จพระสีสุวดีต้องทรงมีพระราชประกาศเมื่อวันที่ 11 เมษายน ค.ศ. 1912 ความว่า “ตามที่ข้าพเจ้าได้ประกาศให้ผู้ปกครองส่งบุตรหลานเข้าเรียนนั้น หากผู้ปกครองคนใดกระทำการขัดขืนหรือไม่ใส่ใจ ครั้งแรกให้ปรับเป็นเงินหนึ่งปีสัทธิ์และปรับเป็นสองปีสัทธิ์เมื่อกระทำความผิดอีก” (Charles Bilodeau, 1955: 17) ต่อมาใน ค.ศ. 1915 มีการบัญญัติประมวลกฎหมายแพ่งมาตราที่ 356 และมาตราที่ 357 กำหนดให้บิดามารดามีหน้าที่ต้องให้การศึกษาแก่บุตร (Sam Rany, 2012: 226) อย่างไรก็ตามราชูกรยังคงละเลยเรื่องการให้บุตรหลานเข้ารับการศึกษ พระบาทสมเด็จพระสีสุวดีจึงมีพระราชประกาศเลขที่ 80 ก่อนที่เรลิดัง สุเปริเออร์แห่งแคว้นกัมพูชาจะประกาศเป็นกฤษฎีกาเลขที่ 997 ลงวันที่ 19 ตุลาคม ค.ศ. 1916 ข้อที่ 1 ความว่า ในระยะห่าง 1,500 เมตรจนถึง 2 กิโลเมตร จากโรงเรียนฝรั่งเศส-พื้นเมือง ครอบครัวที่มีเด็กชายอายุ 10 ปีต้องส่งบุตรหลานเข้าเรียนในทันที (“พระราชประกาศเลข 80,” ตุลาคม พฤศจิกายน ธันวาคม 1916, ราชกิจ-รัฐกิจ กัมพูชา 6, 4 บรรณสถานชาติกัมพูชา, 1916) และยังกำหนดบทลงโทษผู้ปกครองที่เพิกเฉยไม่ส่งบุตรหลานเข้าเรียนให้จำคุก 1 เดือน มีผลบังคับใช้ตั้งแต่วันที่ 1 ธันวาคม ค.ศ. 1916 เป็นต้นไป

ข. จุดเปลี่ยนสำคัญต่อการศึกษาของกัมพูชาเกิดขึ้นใน ค.ศ. 1918 เมื่อฝรั่งเศสประกาศแผนการศึกษาที่ใช้ทั่วอินโดจีนของฝรั่งเศส (French Indochina) (โปรตดู, Charles Bilodeau, 1955: 18-21; David M. Ayres, 2003: 23-27) เพราะส่งผลให้การเรียนการสอนในกัมพูชามีระเบียบแบบแผนที่แน่นอน และเติมการศึกษาจำกัดเฉพาะผู้ชายและชนชั้นสูงแต่ภายหลังการประกาศแผนการศึกษาส่งผลให้ผู้หญิงมีโอกาสได้เข้าเรียนด้วย นอกจากนี้ การจัดการศึกษาในแคว้นต่าง ๆ ของอินโดจีนซึ่งแต่เดิมเป็นอิสระต่อกันถูกรวมเข้ามาอยู่ภายใต้ความรับผิดชอบของหน่วยงานด้านการศึกษาที่กรุงฮานอย กำหนดแผนการศึกษาให้มีการเรียนการสอนเช่นเดียวกับในประเทศฝรั่งเศสซึ่งแบ่งออกเป็น 2 ระดับ (René Morizon, 1931: 179) ได้แก่ ระดับประถมศึกษา (Primary Education) แบ่งเป็น 2 ช่วงชั้น คือ ประถมศึกษาขั้นต้น หลักสูตร 3 ปี และประถมศึกษาขั้นสมบูรณ์ หลักสูตร 3 ปี และระดับมัธยมศึกษา (Secondary Education) แบ่งออกเป็นอีก 2 ช่วงชั้น คือ มัธยมศึกษาขั้นต้น หลักสูตร 4 ปี และมัธยมศึกษาขั้นสมบูรณ์ หลักสูตร 3 ปี ประกอบด้วยโรงเรียนพื้นเมือง-ฝรั่งเศสประเภทต่าง ๆ 4 ประเภท คือ โรงเรียนประจำชุม (l'École de Khum) โรงเรียนประถมศึกษาขั้นต้นประจำชนบท (l'École de elementaire de Khand) โรงเรียนประถมศึกษาขั้นสมบูรณ์ประจำเขต (l'École de plein exercice ou du chef-lieu) และอนุวิทยาลัยสีสุวดี (le Collège Sisowath)

แม้ว่าการจัดการศึกษาของฝรั่งเศสก่อกำเนิดคนกลุ่มใหม่ที่มีการศึกษานอกเหนือจากชนชั้นสูงของกัมพูชาที่ได้รับการศึกษาจากต่างประเทศ เป็นกลุ่มคนที่ได้รับการศึกษาภายในกัมพูชา อาจเรียกคนกลุ่มนี้ว่าคนรุ่นใหม่หรือปัญญาชน (new man or intellectual class) แต่จนถึง ค.ศ. 1939 นักเรียนที่สำเร็จการศึกษาและผ่านการสอบวัดระดับในระดับมัธยมศึกษาขั้นสมบูรณ์จากวิทยาลัยสีสุวดีซึ่งเป็นสถาบันการศึกษาสูงสุดของกัมพูชาเพื่อรับใบประกาศนียบัตร (baccalauréat) รับรองจากศาสตราจารย์มหาวิทยาลัยของฝรั่งเศสเทียบเท่า

กับการสอบในฝรั่งเศส (Charles Bilodeau, 1955: 24) มีเพียง 4 คน จากจำนวนประชากรเขมรในขณะนั้นกว่า 3,000,000 คน ต่อมาใน ค.ศ. 1941 มีจำนวนนักเรียน 537 คน (Roger M. Smith, 1964: 602, 603) จนถึง ค.ศ. 1951 แม้จำนวนนักเรียนจะเพิ่มขึ้นเป็น 2,700 คน แต่มีผู้สอบผ่านการวัดระดับใน ค.ศ. 1954 เพียง 144 คน (Ben Kiernan, 1985: xiii) ซึ่งนับว่ามีจำนวนน้อยมาก ถึงกระนั้นชาวเขมรบางส่วนก็ยังคงนิยมเดินทางไปศึกษาต่อที่ไซ่ง่อน ฮานอย หรือปารีส (David M. Ayres, 2003: 25) และส่วนใหญ่เมื่อสำเร็จการศึกษาก็เข้าทำงานกับระบอบอาณานิคมในระดับล่างแตกต่างกับข้าราชการฝรั่งเศสซึ่งทำงานในระดับผู้บังคับบัญชา

อาจกล่าวได้ว่าโรงเรียนฝรั่งเศส-พื้นเมืองไม่ได้แก้ปัญหาคาดแคลนแรงงานในระบบราชการและกิจการต่าง ๆ ตามที่ฝรั่งเศสคาดหวังไว้ เพราะชาวเขมรที่เข้ารับการศึกษารุ่นใหม่มีจำนวนน้อย อีกทั้งเมื่อสำเร็จการศึกษาก็ประกอบอาชีพเกษตรกรรมตามภูมิลำเนาเดิม แต่ปัญหาที่มากกว่านั้น ฌัก เนโปท์ (Jacques Népoté) เสนอความเห็นไว้ว่าระบบที่ฝรั่งเศสนำมาใช้มีลักษณะเป็นพีระมิดการศึกษา (educational pyramid) ที่คัดเลือกคนที่มีความสามารถสูงสุดหรือนักเรียนที่ดีที่สุดเท่านั้นถึงมีโอกาสก้าวหน้าในงานราชการ (Thomas Clayton, 1955: 7) สอดคล้องกับเบน แอนเดอร์สัน (2552: 229-232) เสนอความเห็นว่าการดึงคนเข้าร่วมการศึกษาของฝรั่งเศสมีอย่างจำกัดจำนวนเพื่อให้สามารถควบคุมได้ ส่วนชาร์ล บิโลโด (Charles Bilodeau, 1955: 19) รายงานว่าปัญหาการจัดการศึกษาเกิดจากปัญหาการขาดแคลนตำราเรียนและการขาดแคลนบุคลากรครูที่ผ่านการฝึกอบรมมีส่วนสำคัญที่ขัดขวางการแพร่กระจายของการศึกษา ในรายงานประจำปีของแต่ละหน่วยงานด้านการศึกษาได้ตำหนิอย่างสม่ำเสมอถึงการขาดแคลนครูระดับประถมที่ได้รับการรับรองคุณภาพ จำนวนครูประถมที่ส่งมาจากประเทศฝรั่งเศสอยู่ในระดับต่ำ ค.ศ. 1931 มีจำนวน 34 คน และลดลงเหลือ 28 คน ใน ค.ศ. 1938

อย่างไรก็ตาม ในเรื่องปัจจัยที่ทำให้การจัดการศึกษาแบบใหม่ของฝรั่งเศสสร้างชาวเขมรที่มีการศึกษาได้น้อยนั้น โทมัส เคลย์ตัน (Thomas Clayton, 1955: 1) เสนอความเห็นที่แตกต่างออกไปว่าปัญหาน่าจะเกิดจากการต่อต้านของคนพื้นเมืองเอง การขาดความเอาใจใส่ทางด้านการศึกษา และความไม่เข้าใจในระบบอาณานิคม จึงทำให้มีความรู้ไม่เพียงพอต่อการทำงานในระบบราชการผลักดันให้ฝรั่งเศสนำชาวเวียดนามเข้ามาทำงานแทน เพราะในทางปฏิบัติฝรั่งเศสพยายามดึงชาวเขมรให้เข้าร่วมการศึกษาดังเห็นการเพิ่มจำนวนโรงเรียนและสนับสนุนทุนการเรียนแก่นักเรียนชาวเขมร ส่วนการขาดแคลนบุคลากรและสื่อการสอนก็เป็นปัญหาด้านระบบการบริหารไม่ใช่เหตุผลที่ขัดขวางไม่ให้ชาวเขมรเข้าร่วมการศึกษา

จากการศึกษาสภาพสังคมกัมพูชา ผู้วิจัยพบว่าสาเหตุที่ทำให้ชาวเขมรตอบรับต่อการศึกษารุ่นใหม่ของฝรั่งเศสไม่มากเท่าที่ควรเกิดจากปัจจัย 3 ประการ ได้แก่ ประการแรก โลกทัศน์ที่ผูกติดกับการมองเวลาในแบบวัฏจักรซึ่งมีที่มาจากความเชื่อเรื่องบุญ-กรรมและการเวียนว่ายตายเกิด ทำให้ชาวเขมรไม่กระตือรือร้นที่จะตอบสนองต่อแนวคิดเกี่ยวกับ ‘ความก้าวหน้า’ แบบตะวันตก โดยบุญแจสำคัญคือหลักธรรม (dharma) และพระวินัย (vinaya) ซึ่งเป็นแก่นของพุทธศาสนานิกายเถรวาทที่เป็นกรอบควบคุมความคิดให้ดำเนินชีวิตอย่างราบเรียบ ยอมสยบต่อชะตากรรมและไม่แสวงหาความก้าวหน้าในชีวิตเพราะเชื่อว่าช่วงชีวิตที่เกิดเป็นช่วงแห่งความทุกข์ และเมื่อเกิดแล้วทุกอย่างถูกกำหนดด้วยบุญ-กรรมในชาติก่อน ๆ ที่ไม่สามารถจะเปลี่ยนแปลงอะไรได้มากนัก

โลกทัศน์เช่นนี้กลายเป็นรากฐานให้การยอมรับความสัมพันธ์ทางสังคมที่ไม่ทัดเทียมกันอย่างระบบ
มูลนาย-ไพร่และระบบอุปถัมภ์ ผู้ปกครองได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้มีบุญจากชาติก่อนจึงมีสติปัญญาดีมีอำนาจ
บารมีทำหน้าที่ปกป้องดูแลผู้ใต้ปกครองซึ่งเป็นผู้มีบุญน้อย ลักษณะเช่นนี้ทำให้คนไม่มองว่าความแตกต่างและ
ความไม่เท่าเทียมทางเศรษฐกิจและสังคมเป็นการเอาเปรียบ แต่กลับยินยอมอยู่ในสถานะนั้น และไม่เรียกร้อง
สิทธิของตน ดังภาษิตเขมรที่ว่า អ្នកចក្ខុក្រប់ពេលវេលា សន្ទុយស្តីក្រប់ពេលវេលា អ្នកល្ងង់ស្តីក្រប់អ្នកព្រៃ ពន្ធុស្តីក្រប់សន្ទុយស្តីក្រប់: [อ่านว่า ชแกจอกกุมเตรียม
เรียงสี่ห์ ซัตวักชีกุมเตรียมเรียงหงษา เอนียกลงงเคลากุม เตรียมเนยกเบรียงญู บากูเกลียวเกลียกุมเตรียม
ซัตวตรอเซหะ ; คำแปล หมาป่าอย่าเลียนแบบราชสีห์ ปีกชื่อย่าเลียนแบบราชหงสา ผู้โง่เขลาอย่าเลียนแบบ
นักปราชญ์ นกอินทรีสร้างงามอย่าทำตัวเหมือนนกหัวขวาน] หมายถึง คนเราควรปฏิบัติตนให้เหมาะสมกับสถานะ
ของตน ไม่ควรคิดใฝ่สูงจนเกินศักดิ์ สำหรับชาวเขมร การมีชีวิตอยู่ก็เพื่อสั่งสมบุญให้ถึงนิพพานมากกว่าการพัฒนา
คุณภาพชีวิต เพราะไม่มีสิ่งใดยั่งยืนเสมอด้วยพระธรรม ดังคำสอน จบาปุกุนเจาหรือคำสอนฉบับลูกหลานที่ว่า
“ท่านว่าไฟที่มีแสงสว่าง แต่ก็ไม่เทียบเท่า แสงของพระสุริยา ท่านว่าแสงอาทิตย์ ที่สว่างทั่วเวลา นั้นก็ไม่สว่างไสว
เสมอด้วยรสพระธรรมของพระพุทธองค์” (สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2558: 188) เมื่อ
ผนวกกับกฎแห่งเวลาของพุทธศาสนาที่ว่าสังคมจะเสื่อมลงเรื่อย ๆ ตามความเชื่อปัญญาอันตรธาน ผู้คนจึงต้องเร่ง
ทำบุญเพื่อไปเกิดในช่วงเวลาที่ดีคือยุคพระศรีอารีย์ โลกทัศน์ที่ผูกกับมิติทางเวลาเช่นนี้จึงเป็นสาเหตุทำให้ชาว
เขมรไม่เห็นความจำเป็นของการแสวงหาความรู้เพื่อเปลี่ยนสถานะของตนไปสู่ชีวิตที่ดีกว่า

ประการต่อมา ความพร้อมส่วนบุคคลทั้งภาระที่มีต่อรัฐและปัญหาด้านการเงิน ในครอบครัวของ
ราษฎรชาวเขมร 1 ครอบครัว เฉลี่ยประมาณ 5 คน ผู้ชายมีหน้าที่ต่อรัฐคือการเกณฑ์แรงงานและเสียภาษี กล่าว
เฉพาะการเกณฑ์แรงงาน ผู้ชายชาวเขมรต้องเข้าเกณฑ์แรงงานเพื่อทำงานให้กับราชการอาณานิคมปีละ 90 วัน
หรือยอมเสียภาษีจ่ายแรงงาน ชนเผ่าเดียวกันพวกเขายังเป็นกำลังสำคัญในการทำสิกรรมในที่ดินของ
ครอบครัวโดยเฉพาะการผลิตข้าว ที่ดินขนาดน้อยกว่า 2 เฮกตาร์ ซึ่งเป็นขนาดที่ดินโดยเฉลี่ยของราษฎรชาวเขมร
ให้ผลผลิตไม่เพียงพอสำหรับการเลี้ยงครอบครัว พวกเขาจึงต้องรับจ้างในการทำสิกรรมในส่วนอื่นเพื่อรับส่วน
แบ่งผลผลิตทำให้เวลาหมดไปกับการทำงาน จึงเป็นสาเหตุให้ชาววนาส่วนใหญ่ปรารถนาที่จะให้ลูกชายเป็นแรงงาน
ในการทำนา

ประการสุดท้าย ความรู้สึกต่อต้านชาวเวียดนามและชาวจีนยังคงเป็นปัจจัยสำคัญที่สืบเนื่องตั้งแต่ก่อน
การประกาศแผนการจัดการศึกษา ค.ศ. 1918 ทั้งนี้เกิดจากประสบการณ์ในอดีตและปัจจุบัน โดยเฉพาะ
เหตุการณ์ขุดคลองวิญเต้ (Vinh Te Canal) ในคริสต์ศตวรรษที่ 18 ระหว่างเมืองท่าเตียน (Ha Tien) กับป้อม
ปราการที่เมืองเจิวตัก (Chau Doc) รวมระยะทางประมาณ 53 กิโลเมตร กว้าง 33 เมตร ลึก 2.60 เมตร ชาว
เขมรจำนวนมากถูกเกณฑ์มาใช้แรงงานและได้รับการกดขี่ทารุณอย่างมาก เดวิด แชนด์เลอร์กล่าวถึงบันทึกที่
บรรยายการเกณฑ์แรงงานชาวเขมรไว้ว่า “คนงานถูกแบ่งออกเป็นกลุ่ม ๆ มีหัวหน้างานเป็นเวียดนามคุมอยู่ตรง
หัวแถว ข้างหลัง และตรงกลางอีกแห่งละคน พวกเขาเวียดนามจะเขียนตีพวกเขมรจากข้างหลังเพื่อให้เดินไว ๆ ...
ทุกคนหมดแรง เนื้อตัวคลุกโคลน” (David Chandler, 2008: 144-145) แม้ว่าชาวเขมรจะต่อต้านการเกณฑ์
แรงงานแต่ก็ถูกกองทัพเวียดนามปราบปราม ผู้นำฝ่ายกบฏถูกประหารชีวิตที่ไซ่ง่อน ส่วนพวกลูกน้องหลายคนถูก
ตัดศีรษะที่เมืองพนมเปญ การเกณฑ์แรงงานชาวเขมรเพื่อขุดคลองวิญเต้กลายเป็นความทรงจำที่เลวร้ายของชาว

เขมรที่มีต่อเวียดนาม ปรากฏเป็นนิทานมุขปาฐะเรื่อง ^{กตยัทธสุล} [อ่านว่า ก้อมปอบแต่โอง] เล่าถึงความเลวร้ายของพวกเวียดนามว่า พวกเขาเอาชาวเขมรไปฝังทั้งตัวเหลือแต่หัวพอให้พ้นจากดิน เพื่อทำเป็นมูมเชิงกรานสำหรับใช้ต้มน้ำชาให้เจ้านายกิน ประกอบกับเมื่อฝรั่งเศสเข้าปกครองกัมพูชาได้สนับสนุนให้นำชาวเวียดนามมาปฏิบัติหน้าที่ราชการทำให้มีสถานะเทียบเท่าหรือดีกว่าชาวเขมร ชาวเวียดนามบางคนเข้าไปตั้งถิ่นฐานในเขตเมืองยึดอาชีพพ่อค้าคนกลาง ช่างฝีมือ แม้กระทั่งในเขตชนบทชาวเวียดนามก็เข้าถือครองกรรมสิทธิ์ที่ดินแทนชาวเขมร

ปัจจัยข้างต้นทำให้เห็นว่าชาวเขมรมีปัญหาการศึกษาในโรงเรียนแบบใหม่ของฝรั่งเศสและเมื่อถูกบังคับโดยพระราชประกาศและกฤษฎีกาของฝรั่งเศสที่ต้องให้การศึกษาแก่บุตรหลาน ชาวเขมรจึงเลือกส่งบุตรหลานให้บวชเรียนที่วัดซึ่งมีพระสงฆ์เป็นผู้ทำการสอน จากรายงานข้าหลวงฝรั่งเศสพบว่าใน ค.ศ. 1909 มีวัดที่เปิดการเรียนการสอนทั่วทั้งประเทศ 1,700 แห่ง มีนักเรียนกว่า 42,000 คน และใน ค.ศ. 1911 มีโรงเรียนวัดเพิ่มขึ้นเป็น 3,000 แห่ง และมีนักเรียนเพิ่มขึ้นเป็น 50,000 คน (เอียน แฮริส, 2004: 315) จำนวนนักเรียนที่เพิ่มขึ้นสอดคล้องกับการที่พระบาทสมเด็จพระสวีสวดีทรงมีพระราชประกาศเลขที่ 56 เกี่ยวกับการศึกษาภาคบังคับเมื่อวันที่ 10 พฤศจิกายน ค.ศ. 1911 ประการแรก กำหนดให้ทั่วทั้งพระนครต้องทำการเรียนการสอนภาษาเขมร ประการต่อมา กำหนดให้ผู้ปกครองส่งบุตรหลานเข้ารับการศึกษาตอนอายุแปดขวบที่วัด ประการที่ 3 กำหนดให้เจ้าอธิการวัดเป็นผู้รับผิดชอบดูแลเอาใจใส่สั่งสอนนักเรียน และประการสุดท้าย ราชการต้องจัดหาครูไปตรวจการเรียนการสอนและต้องทำรายงานส่งส่วนกลางทุกเดือน (“พระราชประกาศเลข 56,” ตุลาคม พฤศจิกายน ธันวาคม 1911, ราชกิจ-รัฐกิจ กัมพูชา, ราชกิจราชการ 1, 4 บรรณสถานชาติกัมพูชา, 1911: 123)

การที่ชาวเขมรนิยมส่งบุตรหลานไปเรียนที่โรงเรียนวัดสร้างปัญหาใหม่ให้กับฝรั่งเศส นั่นคืออิทธิพลของสยามที่มีต่อคณะสงฆ์เขมร ด้วยเหตุนี้ฝรั่งเศสจึงปฏิรูปการศึกษาในวัดด้วยการจัดตั้งโรงเรียนวัด (l'École de pagoda) ขึ้นในดินแดนที่ยึดเอามาจากสยามได้ครั้งหลังสุดก่อนที่จะขยายไปพื้นที่อื่น ๆ เพื่อให้สอดคล้องกับค่านิยมของชาวเขมรในการส่งบุตรหลานเรียนในโรงเรียนวัด จากนั้นเพื่อโยกย้ายพระสงฆ์เขมรและศิษยานุศิษย์ออกจากพื้นที่ทางความคิดของสยามและหันมาภักดีต่ออินโดจีนของฝรั่งเศส (เบน แอนเดอร์สัน, 2552: 229) จึงมีการจัดการศึกษารูปแบบใหม่สำหรับคณะสงฆ์เพื่อให้พระสงฆ์ทำหน้าที่ถ่ายทอดความรู้ในรูปแบบที่ฝรั่งเศสต้องการอีกด้วย

นับตั้งแต่กำหนดให้ผู้ปกครองต้องส่งบุตรเข้าเรียนที่โรงเรียนวัดเมื่อ ค.ศ. 1911 จนถึง ค.ศ. 1924 ทางการได้คัดเลือกพระสงฆ์ให้ไปฝึกการสอนแบบใหม่จากโรงเรียนฝรั่งเศส-พื้นเมืองในเขตกำปอต (Kompot) ซึ่งมีโรงเรียนวัด 47 โรง มีนักเรียน 2,187 คน (René Morizon, 1931: 182) ต่อมา ใน ค.ศ. 1930 พระสงฆ์ที่ผ่านการฝึกอบรมการสอนจำนวน 58 รูป จึงเดินทางกลับไปจัดตั้งโรงเรียนวัดแบบใหม่ (Modernized Pagoda School) ขึ้นที่วัดของพวกเขาและให้พระสงฆ์จากวัดใกล้เคียงมาฝึกสอนเป็นเวลา 9 เดือนจากพระสงฆ์ชุดนี้ (Charles Bilodeau, 1955: 21) โรงเรียนวัดแบบใหม่จัดการเรียนการสอนระดับพื้นฐานกล่าวคือทักษะการฟัง พูด อ่าน เขียน และการคำนวณเป็นภาษาเขมรเท่านั้นไม่มีการสอนภาษาฝรั่งเศสเลย (John Tully, 1996: 225 - 226) โดยมีพระสงฆ์ทำหน้าที่จัดการเรียนการสอนหกวันต่อสัปดาห์ เว้นการเรียนการสอนทุกวันพระ 4 วันต่อเดือน และวันสำคัญทางพุทธศาสนา โดยจัดการเรียนการสอนเฉพาะตอนบ่าย ตั้งแต่ 15.30 - 18.30 น. และรับสมัครเฉพาะผู้ชายเท่านั้น (Charles Bilodeau, 1984: 24)

ตารางแสดงจำนวนโรงเรียนวัดแบบใหม่ ค.ศ. 1931 - 1952

ปี	โรงเรียน (โรง)	พระสงฆ์ (รูป)	นักเรียน (คน)
1931	101	111	3,322
1933	225	269	8,677
1935	453	677	18,686
1937	734	1,080	32,195
1939	908	1,276	38,834
1941	845	1,186	35,834
1943	895	1,219	43,908
1944	992	1,472	47,555
1946	1,093	1,553	51,991
1947	1,179	1,327	53,355
1948	1,393	1,403	60,201
1949	1,405	1,526	71,781
1950	1,422	1,688	77,622
1952	1,447	1,810	76,943

ที่มา : Charles Bilodeau, (1984), "Compulsory Education in Cambodia," in *Education and the Colonial Experience*, eds. Philip G. Altbach and Gail P. Kelly, second rex.ed. (New Brunswick: Transaction Books), 66.

โรงเรียนวัดแบบใหม่เพิ่มจำนวนขึ้นอย่างต่อเนื่องจนใน ค.ศ. 1931 มีจำนวนโรงเรียน 101 โรง มีพระสงฆ์ปฏิบัติหน้าที่เป็นผู้สอนจำนวน 111 รูป และมีนักเรียนจำนวน 3,332 คน ต่อมาใน ค.ศ. 1933 มีโรงเรียนเพิ่มขึ้นเป็น 225 โรง มีพระสงฆ์ 269 รูป และมีนักเรียนเพิ่มขึ้นเป็น 8,677 คน สิบปีต่อมาใน ค.ศ. 1941 มีโรงเรียนวัด 845 โรง มีพระสงฆ์ 1,186 รูป และมีนักเรียนมากถึง 35,834 คน จนกระทั่ง ค.ศ. 1952 มีโรงเรียนวัดแบบใหม่ทั้งสิ้น 1,447 โรง มีพระสงฆ์ 1,810 รูป และมีนักเรียน 76,943 คน โดยเฉลี่ยพระสงฆ์หนึ่งรูปต่อนักเรียน 42 คน แต่ถึงกระนั้นนักเรียนส่วนใหญ่เมื่อสำเร็จการศึกษาก็เข้าทำงานในชุมชนที่ตนอาศัยอยู่หรือไม่ก็ออกไปทำงานในครอบครัวของตนซึ่งส่วนใหญ่อยู่ในภาคกสิกรรม ด้วยเหตุไม่รู้ภาษาฝรั่งเศสซึ่งจำเป็นต่อการทำงานในระบบราชการอาณานิคม นักเรียนเหล่านี้จึงไม่ได้รับโอกาสในการเรียนต่อในระดับที่สูงขึ้น เมื่อเทียบกับโรงเรียนฝรั่งเศส-พื้นเมืองซึ่งจัดการเรียนการสอนในระบบเดียวกันแต่เมื่อสำเร็จการศึกษานักเรียนในระบบนี้จะได้รับใบรับรอง CEPC หรือ *certificat d'études primaires complémentaires* or Certificate of Complementary Primary Studies ซึ่งสามารถนำไปสอบวัดระดับเพื่อเข้าศึกษาต่อในโรงเรียนที่สูงขึ้นได้ (Charles Bilodeau, 1955: 17)

กล่าวโดยสรุปเมื่อพิจารณาการจัดระบบการศึกษาของฝรั่งเศสแล้ว พบว่าโรงเรียนฝรั่งเศส-พื้นเมืองไม่สามารถตอบสนองต่อจุดมุ่งหมายของฝรั่งเศสที่ต้องการผลิตกำลังคนชาวเขมรเพื่อรองรับระบบราชการและระบบเศรษฐกิจที่ขยายตัว ขณะเดียวกันกลับทำให้โรงเรียนวัดทั้งแบบเดิมและแบบใหม่เป็นทางเลือกของชาวเขมรในการให้การศึกษาแก่บุตรหลาน จึงทำให้พระสงฆ์เขมรมีบทบาทต่อสังคมกัมพูชามากยิ่งขึ้นในฐานะผู้ถ่ายทอดความรู้ในโรงเรียนวัดแบบใหม่ ด้วยเหตุนี้ฝรั่งเศสจึงต้องจัดการปฏิรูปการศึกษาแก่พระสงฆ์ ซึ่งนอกจากความมุ่งหวังให้พระสงฆ์เป็นผู้เผยแพร่ความรู้ที่ทันสมัยตามแบบตะวันตกภายใต้การควบคุมดูแลของฝรั่งเศสแล้ว ยังเป็นวิธีการหนึ่งที่ใช้ลดอิทธิพลของสยามอีกด้วย ในแง่นี้ พระสงฆ์ที่ผ่านการศึกษาระบบใหม่ที่ฝรั่งเศสสนับสนุนน่าจะเป็นส่วนหนึ่งของ “ปัญญาชน” หรือ “ผู้มีการศึกษา” ที่ฝรั่งเศสมุ่งหวังว่าจะเป็นประโยชน์ต่อการปกครองของตนเอง

การจัดระบบการศึกษาแบบใหม่แก่คณะสงฆ์เขมร

ในสังคมกัมพูชา พุทธศาสนามีอิทธิพลสูงมากต่อชาวเขมร ขณะที่พระสงฆ์ได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้ทรงความรู้และมีอิทธิพลทางความคิดต่อชาวเขมรดังเห็นได้จากราชฎานิยมฝากบุตรหลานศึกษาหาความรู้ที่วัด อย่างไรก็ตามอิทธิพลของคณะสงฆ์สยามทำให้ฝรั่งเศสมองพุทธศาสนาในกัมพูชาว่าเป็นพุทธศาสนาแบบสยาม (Siamese Buddhism) เพราะในทางปฏิบัติพระสงฆ์กัมพูชามีธรรมเนียมการเดินทางไปศึกษาเปรียญธรรมในสยาม ทำให้คณะสงฆ์ของสยามมีอิทธิพลทางความคิดอย่างมากต่อพระสงฆ์ในกัมพูชาและต่อเนื่องถึงประชาชนซึ่งนับถือพุทธศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการรับเอาธรรมยุติกนิกาย* ของสยามเข้ามาเผยแพร่ในกัมพูชา และพระสงฆ์

* ธรรมยุติกนิกายหรือธรรมยุตเป็นคณะสงฆ์ของสยามที่สถาปนาขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (ค.ศ. 1824-1851) โดยพระเจ้านั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งผนวชเป็นวชิรญาณภิกขุ แนวคิดสำคัญของธรรมยุติกนิกายคือเน้นการปฏิบัติตนที่เคร่งครัดของพระสงฆ์ตามพระวินัยและการหันไปพิจารณาพุทธวจนะดั้งเดิมด้วยการให้ความสำคัญเรื่อง “ความบริสุทธิ์บริบูรณ์” ว่าเป็นวัตรปฏิบัติที่ถูกต้อง ธรรมยุติกนิกายที่เกิดขึ้นในสยามจึงเป็นเสมือนการปฏิรูปพุทธศาสนาให้มีความก้าวหน้าทางความคิดและเป็นหนทางหนึ่งที่ช่วยจรรโลงพุทธศาสนาให้บริสุทธิ์

ธรรมยุติกนิกายแผ่เข้ามาในกัมพูชาด้วยการนำของสมเด็จพระศรีสุทโธรมหาอัคราธิบดีหรือหม่อมวงศ์ด้วง (Samdach Preah Hariraksha Rama Maha Isvara Adipati ครองราชย์ ค.ศ. 1848-1860) เพราะเมื่อครั้งพำนักอยู่ในสยามพระองค์และพระราชโอรสทรงมีความใกล้ชิดกับวชิรญาณภิกขุ พระราชโอรสของพระองค์ทรงได้รับการผนวชเป็นภิกขุในธรรมยุติกนิกายจึงทำให้เชื้อพระวงศ์ของกัมพูชามีความใกล้ชิดกับธรรมยุติกนิกาย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงบันทึกไว้ว่า

“...พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดฯ ขุนเลี้ยงท่านบำรุงเป็นพระราชบุตรบุญธรรมทั้ง ๓ องค์ (สมเด็จพระนโรดมพรหมบริรักษ์ พระองค์วิฑู และสมเด็จพระสิสุวดี - ผู้วิจัย) เมื่อชันษาครบอุปสมบทก็โปรดฯ ก็ทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามอย่างเจ้านายในพระราชวงศ์ แล้วไปอยู่ที่วัดบวรนิเวศ ด้วยเหตุที่บรรดาเจ้านายกรุงกัมพูชา ทั้งที่เป็นราชบุตรของสมเด็จพระนโรดม แลที่เป็นราชบุตรของสมเด็จพระศรีสุวดีจึงผนวชเป็นธรรมยุติตามเยี่ยงอย่างต่อมาจนกาลบัดนี้...” (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2517: 30-31)

เมื่อสมเด็จพระศรีสุทโธรมหาอัคราธิบดี (หม่อมวงศ์ด้วง) เสด็จขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์ของกัมพูชาแล้วทรงมีพระราชสาสน์กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ค.ศ. 1851-1868) เพื่อขอพระราชทานธรรมยุติกนิกายไปเผยแพร่ในกัมพูชา ใน ค.ศ. 1864 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระอมรภริรักษ์ (เกิด อดโร) และพระมหาปาน (ต่อมาได้เป็นสมเด็จพระสุนทรราชูปถัมภ์) ส่งหมายฝ่ายธรรมยุตในกัมพูชา) พร้อมด้วยพระสงฆ์ 8 รูป อุบาสก 4 คน ไปเผยแพร่ธรรมยุติกนิกายในกัมพูชา (ศานติ ภักดีคำ, 2555: 4-6)

อย่างไรก็ดี เมื่อธรรมยุติกนิกายประดิษฐานในกัมพูชาส่งผลให้พุทธศาสนาแบ่งเป็น 2 คณะ ได้แก่ คณะสงฆ์เดิมหรือคณะสงฆ์ฝ่ายมหานิกายและคณะสงฆ์ใหม่หรือคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุต กล่าวเฉพาะคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุตพบว่ามีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับราชสำนัก

ที่เดินทางกลับมาไม่เพียงนำคัมภีร์ที่ไม่มีในกัมพูชากลับมาเท่านั้นแต่ยังนำแนวคิดปฏิรูปที่เคลื่อนไหวอยู่ในสยามกลับมาด้วย (Anne Ruth Hansen, 2007: 85) ลักษณะเช่นนี้ยิ่งทำให้ฝรั่งเศสเฝ้ามองพระสงฆ์อย่างระแวดระวัง ประกอบกับการเกิด “กบฏผู้วิเศษหรือกบฏผีบุญ” ระหว่าง ค.ศ. 1864 - 1867 ข้าหลวงฝรั่งเศสพบว่าผู้มีพระสงฆ์นำโดย ฆอชุก [อ่านว่า อาจารย์ชวา ; คำแปล อาจารย์สวา (Achar Sva)] และกลุ่มของ เทสิทิษ [อ่านว่า โปธิกัมโบร ; คำแปล โปธิกัมโบร (Achar Pokambo)] ทั้งสองเป็นอดีตพระสงฆ์ที่เคลื่อนไหวโดยใช้ความเชื่อเรื่องยุคพระศรีอาริยมุตไตรยซึ่งเป็นรากฐานทางความคิดในพุทธศาสนานิกายเถรวาทมาปลุกกระดมประชาชน (Anne Ruth Hansen, 2007: 58) เพื่อต่อต้านการเผยแพร่ศาสนาคริสต์ของบาทหลวงฝรั่งเศส พร้อม ๆ กับการต่อต้านราชสำนักกัมพูชาโดยอ้างว่ากลุ่มของตนมีสิทธิธรรมเหนือราชบัลลังก์มากกว่าสมเด็จพระนโรดมพรหมบริรักษ์ที่ชักนำฝรั่งเศสเข้ามาปกครองกัมพูชา โดยอาจารย์สวาอ้างตนว่าเป็นนักก้องค์เต็มราชบุตรของนักก้องค์อิม ส่วนโปธิกัมโบรอ้างตนว่าเป็นนักก้องค์จัน (ตริง เจริญ, 1973: 276) ทั้งสองกลุ่มได้รับการสนับสนุนจากประชาชนจำนวนมาก โดยเฉพาะเมืองอุดงมีชัยซึ่งเป็นราชธานีเดิมก่อนที่ฝรั่งเศสจะสนับสนุนให้ย้ายไปที่กรุงพนมเปญ นอกจากนี้ฝรั่งเศสยังได้รับรายงานว่าฝ่ายกบฏยังได้รับการสนับสนุนจากคณะสงฆ์ฝ่ายมหานิกายด้วย แม้ว่าพวกกบฏจะถูกปราบปรามแต่ข้อน่าสังเกตคือการที่ฝ่ายกบฏได้รับการสนับสนุนจากราษฎรและพระสงฆ์จำนวนมากเช่นนี้สะท้อนให้เห็นถึงความอ่อนแอของระบบการปกครองของกัมพูชาและความนิยมในสถาบันกษัตริย์ ขณะเดียวกันยังสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อและความศรัทธาต่อพุทธศาสนาโดยเฉพาะพระสงฆ์

สภาพการณ์ดังกล่าวทำให้ฝรั่งเศสระแวงกลุ่มพระสงฆ์เป็นอย่างยิ่ง ประกอบกับการปฏิรูปการศึกษาแก่ชาวเขมรที่ไม่ประสบความสำเร็จทั้งกลับยิ่งทำให้พระสงฆ์เขมรมีบทบาทมากยิ่งขึ้นในฐานะผู้ถ่ายทอดความรู้ ดังนั้นเพื่อสร้างรูปแบบใหม่ที่เป็นผู้เผยแพร่ความรู้ที่ทันสมัยตามแบบตะวันตกภายใต้การควบคุมดูแลอย่างรัดกุมของฝรั่งเศสและเพื่อลดอิทธิพลของสยาม โดยเฉพาะคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุตซึ่งราชสำนักและชนชั้นนำกัมพูชาให้การสนับสนุน เพราะในความคิดของฝรั่งเศส ธรรมยุตมีรากฐานมาจากคณะสงฆ์สยามจึงเป็นปฏิปักษ์ที่สำคัญที่อาจนำมาสู่การต่อต้านระบอบอาณานิคม ขณะเดียวกันเพื่อโน้มน้าวให้พระสงฆ์อยู่ในความสงบและสนับสนุนการปกครองของตน อีกทั้งเพื่อสร้างความเชื่อมั่นให้กับข้าราชการฝรั่งเศสในการปฏิบัติงานในกัมพูชา (Yang Sam, 1998: 124-125) ฝรั่งเศสจึงดำเนินการควบคุมพระสงฆ์ด้วยการสนับสนุนให้มีการปฏิรูปการศึกษาสำหรับคณะสงฆ์

การปฏิรูปการศึกษาสำหรับคณะสงฆ์ถือเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญที่ส่งผลให้อาณานิคมฝรั่งเศสเข้ามามีอิทธิพลในพุทธจักร มีข้อสังเกตว่าการจัดการศึกษาสำหรับพระสงฆ์ในกัมพูชาเกิดขึ้นพร้อม ๆ ควบคู่กันทั้งการจัดตั้งสถาบันการศึกษา สถาบันพุทธศาสนา ตลอดจนโรงเรียนด้านศิลปะ ลักษณะเช่นนี้ยิ่งเน้นย้ำให้เห็นความต้องการของฝรั่งเศสในการลดอิทธิพลของสยาม เนื่องจากในทศวรรษ 1900-1910 ฝรั่งเศสเพิ่งขยายอำนาจเข้าครอบครองดินแดนเขมรส่วนในและลาวฝั่งตะวันตกซึ่งมีความใกล้ชิดกับสยามเป็นอย่างมากนี้จึงเป็นสาเหตุสำคัญที่ผลักดันให้ฝรั่งเศสต้องจัดการแก้ไขปัญหาดังกล่าว

เช่นเดียวกับสยาม แต่หากพิจารณาบทบาทของคณะสงฆ์ฝ่ายธรรมยุตในกัมพูชาพบว่าความก้าวหน้าเพียงเล็กน้อยมาสู่ชาวเขมร อีกทั้งไม่ได้มีบทบาทมากนักในการนำความทันสมัยมาสู่สังคมกัมพูชาดังเช่นที่เกิดขึ้นสยาม ขณะที่คณะสงฆ์ฝ่ายมหานิกายซึ่งเป็นคณะสงฆ์ดั้งเดิมซึ่งมีความเคร่งครัดในพระธรรมวินัยน้อยกว่ากลับมีบทบาทที่โดดเด่นกว่าคณะสงฆ์ธรรมยุต โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มพระสงฆ์หัวก้าวหน้าหรือคณะธรรมกายในคณะสงฆ์ฝ่ายมหานิกายซึ่งจะมีบทบาทอย่างมากในการต่อต้านฝรั่งเศสร่วมกับปัญญาชน (อิบตี บัวคำศรี, 2547: 35-37)

ควรกล่าวด้วยว่าไม่เฉพาะฝรั่งเศสเท่านั้นที่เห็นความสำคัญของการปฏิรูปการศึกษาสำหรับพระสงฆ์ พระราชาคณะและชนชั้นนำของกัมพูชา นำโดยพระบาทสมเด็จพระสีสุวตถ์ก็ทรงให้การสนับสนุนการปฏิรูป การศึกษาสำหรับคณะสงฆ์ด้วย เพราะต้องการลดอิทธิพลและเพื่อป้องกันความรู้ทั้งทางด้านพุทธศาสนาและ ความรู้ทางวิชาการของสยาม (ศานติ ภัคดีคำ, 2554: 69) เนื่องจากการที่พระสงฆ์เขมรเดินทางไปศึกษาเปรียญ ธรรมในสยาม ส่งผลให้พระสงฆ์เขมรสวดบาลีถ้อยสำเนียงเขมรปะปนไทย สำหรับชนชั้นนำของกัมพูชามองปัญหา ดังกล่าวว่าต้องเร่งดำเนินการแก้ไขเพื่อปกป้องภาษาและวรรณกรรมเขมรจากอิทธิพลสยาม

ในวันที่ 13 สิงหาคม ค.ศ. 1909 มร.องโตนี บลูโบสกี (Antony Klobukowski) ผู้สำเร็จราชการ ทั่วไปแห่งอินโดจีน และมร.หลุยส์ โบล ลูส์ (Louis Paul Luce) เรสิดังต์ สุเปริเออร์แห่งแคว้นกัมพูชานับสนุนให้ จัดตั้งโรงเรียนพุทธิกบาลีแห่งนครวัด (École Supérieur de Pali d'Angkor Vatt) เขตเสียมเรียบ ด้วยความ เห็นชอบจากพระนิล เตียง (Nil Teang) สมเด็จพระสังฆราชาฝ่ายมหานิกาย โดยแต่งตั้งให้พระพุทธรวงค์อิง เทพมี (Preah Buddgaving Ing Thepmi) เป็นผู้อำนวยการโรงเรียนพุทธิกบาลี

โรงเรียนพุทธิกบาลีได้ทำหน้าที่สำคัญอย่างหนึ่งคือการรักษาพุทธพจน์และภาษา-วรรณกรรมของเขมร ดังกล่าวแล้วว่าอิทธิพลของสยามต่อพุทธศาสนามีสูงมาก พระสงฆ์เขมรสวดบาลีถ้อยสำเนียงเขมรปะปนไทย เพื่อให้พระสงฆ์เขมรออกไวยากรณ์ภาษาบาลีที่ถูกต้อง พระบาทสมเด็จพระสีสุวตถ์จึงกำหนดให้มีการเรียน ไวยากรณ์ภาษาบาลี รวมถึงให้ความสำคัญกับการเรียนพระธรรมวินัยอย่างถ่องแท้ แต่ถึงกระนั้นโรงเรียนแห่งนี้ ดำเนินการได้เพียง 3 ปี จนถึง ค.ศ. 1911 ก็ปิดตัวลงเพราะขาดแคลนงบประมาณ (เอียน แฮร์ริส, 2004: 317) ต่อมา พระบาทสมเด็จพระสีสุวตถ์ทรงมีพระราชประกาศเลขที่ 85 ลงวันที่ 24 พฤศจิกายน ค.ศ. 1914 ให้เปิด สอนพุทธิกบาลีที่วัดพระแก้วในพระบรมมหาราชวังกรุงพนมเปญ โดยใช้ชื่อว่าพุทธิกอบรมพุทธวจนปริยัติมันต์ แบ่งการเรียนเป็น 3 ระดับ ระดับละ 2 ปี จัดการเรียนการสอนภาษาบาลี ไวยากรณ์บาลี อรรถกถาคัมภีร์ธรรม มงคลทีปนิ ปฐมสมันต์ปสาทิกา วิสุทธีมรรค และพระอภิธรรมสังคหะ ทั้งนี้ การเรียนไม่ได้จำกัดเฉพาะพระสงฆ์ แต่อนุญาตให้อุบาสกที่มีอายุ 25 ปี เข้าเรียนด้วยแต่ต้องรับผิดชอบค่าใช้จ่ายเอง โดยต้องทำจดหมายขออนุญาต ต่อเรสิดังต์ประจำเขตของตนในช่วงเดือนพฤศจิกายนถึงเดือนธันวาคมในแต่ละปี เมื่อได้รับอนุญาตต้องเข้า ทดสอบการสวด เขียน ฟัง ภาษาเขมรทั้งอักษรมูลและอักษรเชิง สวดบทธรรมต่าง ๆ ตลอดจนถามตอบเรื่องพุทธ พงศาวดาร (“สารตราเสนาบดีเลข 4,” เมษายน พฤษภาคม มิถุนายน 1916, ราชกิจ-รัฐกิจ กัมพูชา, ราชกิจ ราชการ 6, 2 บรรณสถานชาติกัมพูชา, 1916: 70) ถึงกระนั้นยังคงมีพระสงฆ์และอุบาสกเดินทางไปศึกษาเปรียญ ธรรมที่สยาม พระบาทสมเด็จพระสีสุวตถ์จึงมีพระโองการมายังเสนาบดีตามประกาศตราเสนาบดีเลขที่ 4 ลง วันที่ 30 มีนาคม ค.ศ. 1916 ให้เสนาบดีและขุนนางดูแลห้ามไม่ให้พระสงฆ์และอุบาสกเดินทางไปศึกษาไตรปิฎก บาลีที่ประเทศอื่นอย่างเด็ดขาด (“สารตราเสนาบดีเลข 4,” เมษายน พฤษภาคม มิถุนายน 1916, ราชกิจ-รัฐกิจ กัมพูชา, ราชกิจราชการ 6, 2 บรรณสถานชาติกัมพูชา, 1916: 71) โรงเรียนแห่งนี้ต่อมาจัดตั้งเป็นโรงเรียนพุทธิก บาลีแห่งใหม่ ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนบาลีชั้นสูงหรือศาลาบาลีจันชะปะวะ (Ecole Supérieur de Pali) ใน ค.ศ. 1922 มีหลุยส์ ฟินอต์ (Louis Finot) ผู้อำนวยการสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ (École française d'Extrême-Orient; EFEO) ทำหน้าที่เป็นกรรมการด้วย

ความก้าวหน้าของโรงเรียนพุทธิกบาลีในกรุงเทพมหานครเริ่มจากการขยายการเรียนการสอนไปทั่วทั้ง กัมพูชาด้วยการสนับสนุนของกระทรวงศึกษาธิการภายใต้การควบคุมของเรลิดังต์ สุเปริเออร์แห่งแคว้นกัมพูชา งานศึกษาของพระสุเจีย สุวณฺณเถโร (2553: 80-85) อธิบายว่า พระสงฆ์เขมรเข้าสู่การศึกษาแบบใหม่โดยเรียน 2 ระดับ ได้แก่ ระดับประถมศึกษาและระดับมัธยมศึกษา สำหรับระดับประถมศึกษาคือโรงเรียนพุทธิกประถมศึกษา หรือบาลีรอง ใช้ระยะเวลาเรียน 3 ปี เพื่อรับวุฒิปัตรีพุทธิกประถม (Certificate of Buddhism Primary Studies) เพื่อเข้าเรียนต่อในพุทธิกมัธยมศึกษา ส่วนระดับมัธยมศึกษาในระยะแรกจัดการเรียนการสอนแต่ระดับ พุทธิกบาลีมัธยมศึกษาตอนต้นหรือโรงเรียนบาลี ใช้ระยะเวลาเรียน 3 ปี จนถึง ค.ศ. 1917 มีผู้สอบสำเร็จ การศึกษารอบแรกจำนวน 16 รูป เรียกผู้ที่สอบผ่านว่า ‘พระมหา’ ทั้งนี้มีจำนวนผู้ที่สอบผ่านและสำเร็จการศึกษา เพิ่มขึ้นทุกปี ใน ค.ศ. 1922 จึงปรับหลักสูตรและขยายการศึกษาเป็น *សាលាវិទ្យាសាលា* [อ่านว่า ซาลาบรียตติ จานซ์ปีวะ ; คำแปล โรงเรียนพุทธิกบาลีชั้นสูงหรือโรงเรียนปริยัติชั้นสูง] ใช้ระยะเวลาเรียน 4 ปี นอกจากการสอน ไวยากรณ์ภาษาบาลี-สันสกฤตและหลักธรรมชั้นสูงแล้ว ยังทำสอนครอบคลุมวิชาสามัญ เช่น ภาษาฝรั่งเศส ภาษา เขมร วรรณกรรม ประวัติศาสตร์สมัยโบราณ ความรู้เกี่ยวกับอาณานิคมอินโดจีนของฝรั่งเศสอีกด้วย เมื่อสำเร็จ การศึกษาพระสงฆ์ส่วนใหญ่ก็จะปฏิบัติหน้าที่เป็นครูในโรงเรียนวัด

การจัดการศึกษาแบบใหม่ให้แก่พระสงฆ์นำไปสู่การจัดตั้ง *ខេម្ពធិយុវវិទ្យាល័យ* [อ่านว่า เขมรบริណาลัย ; คำแปล เขมรบริណาลัยหรือหอสมุดเขมร] ในกรุงเทพมหานครตามพระราชประกาศลงวันที่ 15 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1921 ต่อมา เปลี่ยนชื่อเป็น *ព្រះ កម្ពុជយុវវិទ្យាល័យ* [อ่านว่า เปริเยฮ์เรียจบริណาลัย ; คำแปล พระราชบริណาลัยหรือหอพระสมุดหลวง] ตามพระราชประกาศเลขที่ 2 ลงวันที่ 15 มกราคม ค.ศ. 1925 ด้วยการสนับสนุนของเรลิดังต์ สุเปริเออร์แห่ง กัมพูชา ทั้งนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อช่วยสนับสนุนการเรียนการสอนของพระสงฆ์ที่โรงเรียนพุทธิกบาลีและมีหน้าที่ แสวงหา รวบรวม รักษา และตีพิมพ์สิ่งพิมพ์ที่เกี่ยวข้องกับขนบธรรมเนียมประเพณีของกัมพูชา พระไตรปิฎก ภาษาบาลี-สันสกฤต เอกสารราชการด้านการปกครอง การศาสนา รวมถึงเอกสารโบราณต่าง ๆ ที่มีประโยชน์แก่ กัมพูชาเพื่อให้บริการแก่พระสงฆ์และบุคคลทั่วไป ดังประกาศเกี่ยวกับหน้าที่ของพระราชบริណาลัยความว่า

“สำหรับแสวงหา รวบรวม รักษา และจัดพิมพ์ให้ประชาชนทั้งหลายได้เห็น หนังสือ เอกสารต้นฉบับ เอกสารที่เกี่ยวข้องกับพระสงฆ์ หรืองานเขียนด้วยมือ ทุกภาษาแต่ต้องแปลเป็นภาษาเขมรเสียก่อน รวมถึงภาษาบาลี-สันสกฤต มีนัย ว่าหนังสือทั้งหมดที่เป็นเอกสารต้นฉบับเป็นหนังสือที่เป็นประโยชน์ต่อนคร กัมพูชาธิบดีและเป็นประโยชน์ต่อโบราณคดีในปัจจุบันนี้ ซึ่งเอกสารต้นฉบับ เหล่านี้ ได้แก่ เอกสารด้านการปกครอง ด้านศิลปะ ด้านศาสนาทั่วทั้งประเทศ” (พุทธศาสนบัณฑิตย, 2005: 15)

ใน ค.ศ. 1926 พระราชบริណาลัยจัดพิมพ์วารสารรายเดือนภาษาเขมรชื่อว่า *កម្ពុជសុរិយា* [อ่านว่า กัมพูจโซะ ริเยีย ; คำแปล กัมพูซสุริยา] เพื่อเผยแพร่งานแปลภาษาต่างประเทศ เอกสารต้นฉบับ และงานนิพนธ์ของชาว เขมรแก่สาธารณชนอีกด้วย จากรายงานของพระราชบริណาลัย ค.ศ. 1928 พบว่ามีผู้อ่านวารสารฉบับนี้มากถึง 5,000 คน ในจำนวนนี้ 1 ใน 3 เป็นพระสงฆ์ (เอียน แฮริส, 2004: 318)

สำหรับการบริหารงานของพระราชบรรณालัย เรลิตังต์ ซูเปรีเออร์แห่งกัมพูชาให้จัดตั้งคณะกรรมการพระราชบรรณาลัยร่วมกันระหว่างข้าราชการฝรั่งเศสจากสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศกับเสนาบดีกัมพูชา ได้แก่ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย (หรือกระทรวงมหาดไทย) และกรรมการเป็นอธิบดี เสนาบดีกระทรวงรจนา เสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ นอกจากนี้ให้เสนาบดีกระทรวงธรรมการคัดเลือกพระราชอาณัติจำนวน 2 รูป จากฝ่ายมหานิกาย 1 รูป และฝ่ายธรรมยุต 1 รูป และให้เสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการคัดเลือกนักอักษรศาสตร์ เขมรจำนวน 2 คน รวมถึงให้เสนาบดีกระทรวงรจนาคัดเลือกชาวเขมร 2 คน ร่วมทำงานเป็นคณะกรรมการพระราชบรรณาลัย ถึงกระนั้นเรลิตังต์ ซูเปรีเออร์มอบหมายให้มาตามซุซซาน การ์เปอเลส์ (Mademoiselle Suzanne Karpelès) ทำหน้าที่เป็นบรรณารักษ์และหัวหน้าบริหารของพระราชบรรณาลัย (พุทธศาสนบัณฑิตย, 2005: 13-14)

ในวันที่ 25 มกราคม ค.ศ. 1930 เรลิตังต์ ซูเปรีเออร์แห่งแคว้นกัมพูชามีประกาศให้เปลี่ยนแปลงหน้าที่ของพระราชบรรณาลัยกัมพูชา เนื่องจากภาระงานที่ขยายตัวมากขึ้นจึงให้ยกพระราชบรรณาลัยเป็น พุทธศาสนบัณฑิตย [อ่านว่า ปุตุตซาชนะบณตติร ; คำแปล พุทธศาสนบัณฑิตย] มีสถานะเป็นสถาบันทางวิชาการสำหรับ พระสงฆ์ในการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นทางศาสนา โดยมีมาตามซุซซาน การ์เปอเลส์ เป็นผู้อำนวยการคนแรก พุทธศาสนบัณฑิตยมีหน้าที่แสวงหา รวบรวม รักษาความรู้ต่าง ๆ ของกัมพูชาสืบเนื่องจากพระราชบรรณาลัย และมีหน้าที่ในการเผยแพร่องค์ความรู้ต่าง ๆ ทั้งที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา ประวัติศาสตร์ โบราณคดี และอักษรศาสตร์แก่สาธารณชน

เดวิด แชนด์เลอร์ (David Chandler, 2008: 199) เสนอว่าพุทธศาสนบัณฑิตยเป็นช่องทางหนึ่งที่ทำให้ปัญญาชนเขมรเกิดสำนึกในตนเองถึงความเป็นกัมพูชาโดยเฉพาะภาษาชาติ (National Language) และวรรณกรรมชาติ (National Literature) ซึ่งอาจเป็นแรงจูงใจที่ฝรั่งเศสไม่ได้คาดคิด กล่าวคือภายใต้ระบบการศึกษาแบบใหม่ที่พระสงฆ์ได้รับนั้น นอกจากจะทำให้พระสงฆ์เป็นผู้เผยแพร่ความรู้ด้านพุทธศาสนาที่ทันสมัยและวิพากษ์ข้อคิดเห็นต่าง ๆ ที่มีเหตุผลในโรงเรียนวัดแล้วยังทำให้พระสงฆ์ได้พัฒนาความคิดของตนเอง หากพิจารณา ร่วมกับการจัดตั้งพุทธศาสนบัณฑิตยซึ่งเป็นสถาบันทางวิชาการที่เปิดโอกาสให้พระสงฆ์แลกเปลี่ยนความคิดเห็นทางศาสนาแล้วนั้น พบว่าภายใต้ความทันสมัย พระสงฆ์เขมรได้สัมผัสกับวัฒนธรรมเขมรโบราณอย่างลึกซึ้งและแน่นแฟ้นมากยิ่งขึ้นผ่านวารสารกัมพูชาที่ตีพิมพ์ต้นฉบับและรายงานความหน้าทางวิชาการต่าง ๆ ทั้งในเรื่องภาษา วรรณกรรม ประวัติศาสตร์ และโบราณคดี ด้วยเหตุนี้จึงส่งผลให้พระสงฆ์เขมรเกิดการเพาะบ่มความรู้ที่เชิดชู หวงแหน และต้องการรักษาภาษา-วรรณกรรมโดยถือเป็นอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของ “ความเป็นเขมร” ดังที่บุญจันทร์ มุล (2525: 15) นักชาตินิยมชาวเขมรได้บันทึกไว้ว่า

“วัฒนธรรมฝรั่งเศสแผ่อิทธิพลมาครอบงำวรรณคดีเขมร ครอบงำวัฒนธรรมเขมรอย่างแรงกล้า วรรณคดีของเราก็วิ่งเข้าไปอาศัยอยู่ตามวัดวาอาราม ถ้าไม่ได้คุณพระสงฆ์เขมรทำหน้าที่ช่วยค้ำจุนไว้มาจนถึงสมัยนี้ ปานฉะนี้ วรรณคดีเขมรคงล่มสลายหายสาบสูญไปหมดเกลี้ยงจากประเทศกัมพูชาไปแล้ว”

กล่าวโดยสรุป การจัดตั้งโรงเรียนบาลีขั้นสูงและสถาบันพุทธศาสนบัณฑิตยน์นอกจากสร้างพระสงฆ์เป็นครูแบบใหม่ที่ฝรั่งเศสแล้ว ผลกระทบที่สำคัญมากกว่านั้นคือพระสงฆ์เกิดความตื่นตัวในการศึกษาหลักธรรมตามแนวทางสมัยใหม่ กล่าวคือเกิดการถกเถียงหลักธรรมจากเดิมที่เน้นการท่องจำแบบขนบนิยม มาเน้นการศึกษาที่วิพากษ์วิจารณ์ตามแบบวิชาการตะวันตก บันทึกเรื่อง ศกฺขอุคฺคชบสฺสอุคฺคสมฺมุทฺตพฺรหฺมกถฺต พฺรหฺมกถฺต นกถ [อ่านว่า กลยามิตต รบชฺชยม คือชมเดชเปรียญชงฺขมฺเรยจ เปรียญธฺเนียมจฺจน ณาต ; คำแปล กลยามิตรของข้าพเจ้าคือสมเด็จพระสังฆราช พระนามจฺจน ณาต] ของ พระหวด ตาด เป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นว่าการจัดการศึกษาของสถาบันแห่งนี้ยึดถือตามแบบการศึกษาสมัยใหม่ เปิดโอกาสให้ถกเถียงข้อบกพร่องในอดีตที่ผ่านมา และพยายามรักษาหลักธรรมบริสุทธิ์ รู้จักประยุกต์หลักธรรมให้เหมาะสมแก่กาลเวลา (หวด ตาด, 1970: 9) ส่งผลให้พระสงฆ์เขมรได้พัฒนาความรู้และความคิดของตนเองเกิดเป็นพระสงฆ์หัวก้าวหน้าหรือคณะสงฆ์ฝ่ายปฏิรูปซึ่งเข้ามามีบทบาทสำคัญในการเคลื่อนไหวทางความคิดถึงสำนึกถึงความเป็นชาติที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาและอักษรศาสตร์ในเวลาต่อมา

คงต้องอธิบายเพิ่มเติมด้วยว่าผลกระทบจากการจัดระบบการศึกษาสำหรับคณะสงฆ์ของฝรั่งเศสได้ก่อให้เกิดความขัดแย้งเรื่องการตีความพระธรรมวินัยระหว่างคณะสงฆ์ฝ่ายมหานิกายซึ่งเป็นพระสงฆ์พุทธาจารย์ที่มุ่งศึกษาพระธรรมด้วยการท่องจำและคัมภีร์โบราณกับพระสงฆ์หัวก้าวหน้าซึ่งโต้แย้งการท่องจำแบบขนบนิยมมาเน้นการศึกษาที่วิพากษ์วิจารณ์ตามแบบวิชาการของตะวันตก ความขัดแย้งลุกลามขึ้นเมื่อพระหวด ตาด (Hout Tath) กับพระจฺจน ณาต (Chuon Nath) ตีพิมพ์หนังสือธรรมวินัย 2 ฉบับใน ค.ศ. 1918 ส่งให้พระสงฆ์พุทธาจารย์ไม่พอใจ กระทรวงธรรมการของกัมพูชาจึงมีประกาศห้ามว่า “...ที่ประชุมเสนาบดีไม่อนุญาตให้ศึกษาพระธรรมตามหนังสือนี้ เพราะพระธรรมวินัยมีต้นฉบับโบราณซึ่งอนุญาตให้ใช้ศึกษาได้ ส่วนพระธรรมวินัยที่อยู่ในกระดาษจัดเป็นพระธรรมวินัยใหม่ ผิดไปจากธรรมเนียมในสมัยสมเด็จพระสังฆราชพระนามเพียง โดยอาศัยอำนาจตามพระราชประกาศมานี้ห้ามไม่ให้ใช้เป็นเด็ดขาด...” (หวด ตาด, 1970: 50-51) และการเผยแพร่พระธรรมวินัย ห้ามกระทำโดยพลการต้องได้รับอนุญาตจากสมเด็จพระสังฆนายกทั้ง 2 นิกายเสียก่อน ส่วนหนังสือธรรมวินัยทั้ง 2 ฉบับถูกกระทรวงธรรมการริบเก็บและเผาทำลายทั้งหมด (ชิง หก จี, 2002: 151) เหตุการณ์ดังกล่าวนอกจากทำให้พระสงฆ์หัวก้าวหน้าได้รับการยอมรับจากประชาชนมากขึ้นแล้ว ยังผลักดันให้พระสงฆ์ทำงานร่วมกับปัญญาชนที่ไม่พอใจต่อการดำเนินนโยบายของฝรั่งเศสอีกด้วย

การเคลื่อนไหวทางความคิดและปฏิภริยาของพระสงฆ์

กัมพูชาภายใต้การปกครองของฝรั่งเศสได้รับการเปลี่ยนแปลงระบบการปกครองจากลักษณะกระจายอำนาจมาเป็นรัฐรวมศูนย์อำนาจ (centralization) ภายใต้การควบคุมดูแลโดยตรงของฝรั่งเศส แม้ว่ากัมพูชายังคงมีสถาบันพระมหากษัตริย์แต่ไม่มีอำนาจการบริหารใด ๆ พระองค์สูญเสียความเป็นพระเจ้าแผ่นดินและถูกผลักออกจากการมีส่วนร่วมทางการเมือง ขณะที่ออกญาหรือขุนนางทั้งหลายซึ่งมีอำนาจกึ่งอิสระในท้องถิ่นและถือครองที่ดินตามระบบศักดินาถูกเปลี่ยนมาเป็นข้าราชการหรือพนักงานของรัฐที่มีผลตอบแทนประจำ ถึงกระนั้นข้าราชการฝรั่งเศสยังคงมีบทบาทมากกว่าคนพื้นเมือง ทั้งนี้ระบบราชการที่ขยายตัวส่งผลให้เกิดความต้องการแรงงาน ฝรั่งเศสแก้ไขปัญหาดังกล่าวด้วยการนำชาวต่างชาติอย่างชาวเวียดนามและชาวจีนเข้ามาช่วยงานในกัมพูชา เพราะในสายตาของชาวฝรั่งเศสเห็นว่าชาวเวียดนามเป็นกลุ่มคนที่มีการศึกษาดีและมีความสามารถในขณะที่เห็นว่าชาวเขมรเป็นพวกโง่และเกียจคร้าน ชาวเวียดนามจึงเหมาะสมต่องานราชการที่เพิ่มปริมาณมากขึ้นในกัมพูชา

แต่ประเด็นดังกล่าวกลับส่งผลต่อความรู้สึกของชาวเขมรที่มีความทรงจำในอดีตที่ไม่ดีต่อชาวเวียดนามดังที่ได้กล่าวไว้แล้ว

ขณะที่ด้านเศรษฐกิจ ฝรั่งเศสให้ความสำคัญกับการปฏิรูประบบเศรษฐกิจของกัมพูชาเพราะเป็นเป้าหมายหลักของการขยายอำนาจปกครองดินแดนอาณานิคม ฝรั่งเศสดำเนินนโยบายวางรากฐานการพัฒนาอย่างเร่งด่วนทั้งด้านแรงงาน การใช้ประโยชน์จากที่ดิน และระบบภาษีเพื่อกรุยทางให้กัมพูชาเป็นแหล่งผลิตที่มีคุณภาพและมีปริมาณสูง ผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่สำคัญทำให้กัมพูชาเกิดเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม (capitalism) เป็นส่วนหนึ่งของระบบตลาดระหว่างประเทศภายใต้การควบคุมของฝรั่งเศส ขณะที่ชาวเขมรต้องแบกรับปัญหาความยากจน เพราะชาวเขมรส่วนใหญ่ซึ่งมีกรรมสิทธิ์ที่ดินไม่เกิน 2 เฮกตาร์ ต้องรับผิดชอบการจ่ายภาษีในรูปของผลิตผลหรือเงินเป็นธรรมดาที่ผลิตผลที่ผลิตได้ในที่ดินของตนจะไม่เพียงพอต่อการเลี้ยงครอบครัวซึ่งเฉลี่ยมี 5 คน เกษตรกรจึงต้องประสบความยากลำบากในการดำเนินชีวิต ในกระบวนการผลิตเมื่อถึงฤดูทำนาเกษตรกรต้องกู้ยืมเงินจากนายทุนซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวเวียดนามและชาวจีนมาลงทุนเพื่อซื้อเมล็ดพันธุ์และเครื่องมือเครื่องใช้ทางการเกษตร โดยมีข้อตกลงว่าภายใน 3 เดือน เกษตรกรต้องจ่ายดอกเบี้ยร้อยละ 20-30 แต่เกษตรกรส่วนใหญ่ไม่สามารถจ่ายดอกเบี้ยและคืนเงินตามข้อตกลงได้ ผลคือพวกเขาต้องไปกู้ยืมเงินจากนายทุนใหม่จนกลายเป็นหนี้สินสะสม วงจรลักษณะนี้ยังคงดำเนินต่อไปเพราะเกษตรกรไม่มีเงินในการลงทุนผลทำให้ส่วนใหญ่สูญเสียที่ดินกลายเป็นผู้ที่ไม่มีที่ดินทำกิน (เดียบ โสะผล, 2008: 59-60) เกษตรกรต้องไปทำงานรับจ้างในที่ดินของชาวนาเขมรร่ำรวยและชาวต่างชาติแทนเพื่อรับส่วนแบ่งเป็นผลิตผลหรือเงิน เป็นต้นว่า ค.ศ. 1911 เขตกำปอต ปรากฏว่าในจำนวนที่นา 10 แปลง เป็นกรรมสิทธิ์ของชาวจีน 6-7 แปลง โดยมีเกษตรกรชาวเขมรซึ่งเป็นเจ้าของเดิมเช่าที่ดินเพื่อทำการเกษตร ถึงกระนั้นเกษตรกรยังคงต้องแบกรับการจ่ายภาษีในอัตราที่สูง ในทศวรรษ 1920 เกษตรกรอาจขายผลิตผลได้มากที่สุดแค่ปีละ 40 ปียัสร์ แต่กลับต้องเสียภาษีอากรสูงถึงปีละ 90 ปียัสร์ อีกทั้งยังต้องจ่ายเงินซื้อเกลือ ผืน และเหล้าในราคาแพง และต้องเสียภาษีเมื่อนำสัตว์เลี้ยงไปฆ่าที่โรงฆ่าสัตว์ หากเปรียบเทียบกับข้าราชการชาวฝรั่งเศสซึ่งได้เงินรายได้สูงถึงปีละ 1,200 ปียัสร์ แต่กลับเสียภาษีในอัตราเพียงปีละ 30 ปียัสร์ (David Chandler, 2008: 190)

ปัจจัยเหล่านี้ส่งผลในความรู้สึกของชาวเขมรเป็นความอึดอัด เพราะพวกเขาไม่มีโอกาสได้รับความก้าวหน้าในชีวิตเมื่อสถานการณ์บีบคั้นถึงขีดสุดจึงปรากฏเป็นความรุนแรงดังกรณีฆาตกรรมข้าหลวงชาวฝรั่งเศสชื่อว่าบาร์เดซ (Felix Louis Bardez) ซึ่งไปเร่งรัดการเก็บภาษีที่เมืองกำปงฉนังเมื่อ ค.ศ. 1925 อย่างไรก็ดีก่อนหน้านี้เคยมีพระสงฆ์ตักเตือนฝรั่งเศสไว้ก่อนแล้วว่าให้ผ่อนปรนเรื่องภาษีแก่ราษฎร แต่ข้าราชการฝรั่งเศสกลับไม่พอใจและดำเนินนโยบายที่แข็งกร้าวมากขึ้น อีกทั้งยังริเริ่มมาตรการเก็บภาษีจากพระสงฆ์ด้วย ด้วยเหตุนี้จึงปรากฏเป็นความรุนแรงซึ่งสร้างความตื่นตระหนกให้แก่ผู้ปกครองฝรั่งเศสอย่างยิ่ง เพราะไม่เคยปรากฏเจ้าหน้าที่ฝรั่งเศสถูกสังหารขณะปฏิบัติหน้าที่ในกัมพูชามาก่อน

ในแง่ของวัฒนธรรม ช่วงการปกครองของฝรั่งเศสในกัมพูชา (ค.ศ. 1884-1954) นับเป็นช่วงเวลาที่มีภาษา-วรรณกรรมของเขมรตกต่ำอย่างมาก งานนิพนธ์ภาษาเขมรไม่มีโอกาสได้ปรากฏแก่สาธารณชนเลย ถึงขนาดที่ปัญญาชนบางส่วนไม่ยอมรับภาษาและวรรณกรรมของชาติ หากจะอ่านหนังสือพิมพ์ภาษาเขมรก็จะแอบซ่อนไว้ในหนังสือพิมพ์ต่างประเทศเพื่อไม่ให้คนอื่นมองเห็น เพราะกลัวจะถูกกล่าวหาว่าเขยและไม่รู้ภาษาฝรั่งเศส

(บุญจันทร์ มุล, 2528: 14) และถือเป็นความอับอายที่จะยกย่องภาษาและวรรณกรรมเขมรอันเป็นเอกลักษณ์สำคัญของตน ด้วยเหตุนี้พระสงฆ์เขมรที่ผ่านกระบวนการปฏิรูปทางการศึกษาและความคิดจึงก้าวเข้ามามีบทบาทในการรักษาอัตลักษณ์ด้านอักษรศาสตร์ โดยเฉพาะภาษาและวรรณกรรมที่หลบซ่อนเร้นแฝงตัวอยู่ในวัดวาอาราม ไม่อาจสำแดงตนออกมาต่อสาธารณชนได้อย่างเปิดเผย ด้วยเกรงจะมีอุปสรรคและภัยอันตรายต่อพระสงฆ์ อุบาสก-อุบาสิกาที่พยายามรักษามรดกอันสำคัญของชาติไว้ให้คงอยู่

ตัวอย่างแรกของบทบาทด้านการอนุรักษ์วัฒนธรรมของพระสงฆ์เกิดขึ้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระสีสุวัตต์มีพระราชประกาศเลขที่ 67 ลงวันที่ 4 กันยายน ค.ศ. 1916 ให้จัดทำหนังสืออักษราภิธานศัพท์ภาษาเขมร หรือ วจนานุกรมเขมร ด้วยทรงมีวัตถุประสงค์เพื่อจัดระบบสะกดคำระบบใหม่และเพื่อลดความซับซ้อนของตัวอักษรเขมรให้เขียนง่ายขึ้น รวมถึงเพื่อให้เขียนภาษาเขมรตรงกับภาษาบาลี-สันสกฤต (Ben Kiernan, 1986: 4) ทรงแต่งตั้งคณะกรรมการ 12 ท่าน ในจำนวนนี้มีพระสงฆ์ 3 รูป ได้แก่ พระมหาราชธรรม (สวส) คณะธรรมยุต วัดพระยวรงค์ พระวันรัต (จันทร์) คณะมหานิกาย วัดอุณาโลม และพระศีลสังวร (หาก) คณะมหานิกาย วัดอุณาโลม ร่วมเป็นคณะกรรมการด้วย (“พระราชประกาศเลข 67,” กรกฎาคม สิงหาคม กันยายน 1915, ราชกิจ-รัฐกิจ กัมพูชา, ราชกิจราชการ 5, 3 บรรณสถานชาติกัมพูชา, 1915: 149-150) ต่อมามีการแต่งตั้งพระสงฆ์เป็นคณะกรรมการอีก 5 รูป ได้แก่ พระมหาวิมลธรรม (โจง) พระครูสังฆสถิตา (จวน ณาต) พระญาณวิริยะ (โงง) พระอุดมมณี (อุม-สุม) และพระครูสังฆวิชา (หวด ตาด) โดยกำหนดระยะเวลาดำเนินงาน 8 ปี ถึงกระนั้นเมื่อจัดทำหนังสือ อักษราภิธานศัพท์ภาษาเขมรแล้วเสร็จใน ค.ศ. 1926 ได้สร้างความไม่พอใจแก่กลุ่มอนุรักษ์นิยมซึ่งมีพระสงฆ์รวมอยู่ด้วยเป็นจำนวนมาก ด้วยมองว่าการเปลี่ยนแปลงตัวสะกดทำให้ภาษาเขมรซึ่งมีความเป็นมาสืบทอดตั้งแต่สมัยพระนครถูกทำลาย ส่งผลให้เสนาบดีสภาต้องมีคำสั่งให้เก็บหนังสือดังกล่าว พร้อมกับมีพระราชประกาศให้ยกเลิกระบบการสะกดคำก่อนหน้านี้และให้แต่งตั้งคณะกรรมการชุดใหม่

การธำรงรักษาไว้ซึ่งวัตรปฏิบัติที่บริสุทธิ์ตามพุทธศาสนาของพระสงฆ์เขมรเป็นอีกตัวอย่างหนึ่ง แสดงให้เห็นผ่านการต่อต้านลัทธิเถาไต่ (Cao Dai) ซึ่งเป็นขบวนการปฏิวัติวัฒนธรรมจากเวียดนามที่แพร่เข้ามาในกัมพูชาเมื่อ ค.ศ. 1927 และขยายอิทธิพลในพื้นที่ชนบทซึ่งยังคงมีความเชื่อเรื่องเหนือธรรมชาติและห่างไกลจากการศึกษา การเข้ามาของลัทธิเถาไต่สร้างความหวั่นใจให้แก่กลุ่มพระสงฆ์เป็นอย่างมาก เนื่องจากลัทธิดังกล่าวมีแนวคิดผสมผสานระหว่างชนบโบราณกับความเป็นสมัยใหม่แต่แฝงไว้ด้วยพิธีกรรมเหนือธรรมชาติ เป็นเหตุให้พระสังฆราชาทั้งสองนิกายมีประกาศว่า “เถาไต่เป็นกลุ่มที่ประพาศติผิดไปจากพระวินัยและพุทธโอวาท” (Ian Harris, 2006: 136) ขณะที่เสนาบดีกระทรวงธรรมการและกิจการศาสนาแสดงความเห็นว่าการเคลื่อนไหวของลัทธิเถาไต่ไม่เหมาะสมและมีแนวคิดที่ต้องการเอาแต่ประโยชน์ อย่างไรก็ตามในวันที่ 26 ธันวาคม ค.ศ. 1927 พระบาทสมเด็จพระสีสุวัตต์มีพระราชประกาศให้เถาไต่เป็นลัทธินอกพุทธศาสนาและเป็นภัยอันตรายต่อราชบัลลังก์กัมพูชา (Khy Phanya, 1975: 325, quoted in Ian Harris, 2006: 136) ต่อมาฝรั่งเศสจึงประกาศกฤษฎีกาลงวันที่ 8 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1928 ว่าคนที่เข้าร่วมพิธีกรรมใดนอกเหนือจากพุทธศาสนาและคริสต์ศาสนา ต้องได้รับโทษ ปรากฏว่าใน ค.ศ. 1933 มีพระสงฆ์รูปหนึ่งจากเขตไพรแวงรับนิมนต์ไปเมืองเต๋ยนิन्ह (Tây Ninh) ซึ่งลัทธิเถาไต่กำลังแพร่หลายอยู่ ทำให้พระรูปนั้นต้องโทษปราศิกและพ้นจากความเป็นพระ แม้ว่าลัทธิเถาไต่จะไม่ได้มีบทบาทมากนักในกัมพูชาแต่เหตุการณ์ดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าฝรั่งเศสมีอำนาจควบคุมฝ่ายพุทธจักร

ขณะเดียวกันก็แสดงให้เห็นถึงปฏิภพของพระสงฆ์ที่มีต่อลัทธิที่แปลกแยกไปจากพุทธศาสนานิกายเถรวาท เพื่อธำรงรักษาไว้ซึ่งความบริสุทธิ์ของวัฒนธรรมที่ตงามที่สืบทอดกันมา

ทศวรรษ 1930 ปรากฏการเคลื่อนไหวของกลุ่มปัญญาชนที่เริ่มไม่พอใจการดำเนินนโยบายของฝรั่งเศส อย่างเป็นรูปธรรมครั้งแรกผ่านการออกหนังสือพิมพ์นครวัด (Nagaravatta) นำโดยเซ็ง จ็อก ทัญ (Son Ngoc Thanh) บาจ ฉิ่น (Pach Chhoeun) และเลิม วา (Sim Var) โดยมีพระสงฆ์หัวก้าวหน้าให้การสนับสนุนด้วย หนังสือพิมพ์ดังกล่าวไม่ได้มีวัตถุประสงค์เพื่อต่อต้านการปกครองของฝรั่งเศสเพียงแต่เปิดเผยภาวะความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ การผูกขาดแรงงานชาวเวียดนามในกัมพูชา การครอบครองธุรกิจของชาวจีน โดยประณามการ ชูตรีตดอกเบี้ยยของนายทุนชาวต่างชาติ รวมถึงการให้เงินเดือนที่ต่ำแก่ข้าราชการเขมร หนังสือพิมพ์นครวัดจึง ได้รับการยกย่องว่าผลักดันให้ชาวเขมรหลุดจากภาวะกึ่งล้าหลังกึ่งต้ง (David Chandler, 2008: 199) ในเวลา ต่อมากลุ่มปัญญาชนเห็นว่าการโน้มน้าวประชาชนผ่านหนังสือพิมพ์ได้ผลล่าช้าจึงเกิดปฏิบัติการลับที่เคลื่อนไหว เป็นขบวนการใต้ดินเพื่อเรียกร้องเอกราช โดยมีพระสงฆ์หัวก้าวหน้าร่วมปฏิบัติการทางจิตวิทยา ด้วยการออกไป เทศน์อบรมประชาชนให้รู้เท่าทันปัญหาที่เกิดขึ้นในกัมพูชา ทั้งนี้พระสงฆ์ที่มีบทบาทสูงมากในช่วงเวลานั้นเป็นต้น ว่าพระแหม เจียว อาจารย์สอนภาษาบาลี พระปาง ชัด อาจารย์สอนภาษาสันสกฤต พระโสร หาย อาจารย์ ผู้เชี่ยวชาญพระไตรปิฎกเข้าร่วมปฏิบัติการนี้อย่างแข็งขัน

เมื่อการเคลื่อนไหวของกลุ่มปัญญาชนและพระสงฆ์หัวก้าวหน้าล่วงรู้ถึงฝรั่งเศส ผลที่ตามมาคือการ จับกุมพระแหม เจียวในวันที่ 17 กรกฎาคม ค.ศ. 1942 ตำรวจให้พระแหม เจียวเปลื้องผ้าจิวรและนำตัวไปยัง เรือนจำทั้งที่ไม่ได้ลาสิกขาบพด้วยข้อหาวางแผนก่อการรัฐประหาร ขบวนการจับกุมพระแหม เจียวสร้างความไม่ พอใจและแค้นเคืองให้แก่พระสงฆ์และปัญญาชนจำนวนมาก ในวันที่ 20 กรกฎาคม ค.ศ. 1942 เวลาประมาณ 06.00 น. พระสงฆ์และคฤหัสถ์กว่าพันคนซึ่งมากกว่าครึ่งเป็นพระสงฆ์รวมตัวกันเดินขบวนโดยปราศจากอาวุธมี เพียงแผ่นโปสเตอร์เขียนข้อความว่า “พวกเพื่อเรียกร้องให้ปล่อยตัวท่านอาจารย์แหม เจียว และคุณนวน ฎวง คิน” (บุญจันทร์ มุล, 2528: 34) ผู้ชุมนุมเดินขบวนถึงที่ทำการข้าหลวงฝรั่งเศส บาจ ฉิ่น บรรณารักษ์ราช ขบรมนาลัยพนมเปญเป็นผู้นำเจรจากับผู้แทนของฝรั่งเศส แต่เหตุการณ์กลับบานปลายเป็นการจลาจลเมื่อฝ่าย ฝรั่งเศสจับกุมบาจ ฉิ่น และใช้อาวุธทำร้ายผู้ชุมนุมไม่เว้นแม้แต่พระสงฆ์ ฝ่ายพระสงฆ์ไม่มีอาวุธอื่นมีเพียงร่มจึงใช้ เป็นอาวุธป้องกันตนเองและตอบโต้ฝ่ายฝรั่งเศสจึงเป็นที่มาของชื่อเหตุการณ์ในครั้งนี่ว่าสงครามร่ม (Umbrella War) ท้ายที่สุดผู้ชุมนุมถูกฝรั่งเศสตามจับกุมเป็นจำนวนมาก ปัญญาชนหลายคนถูกตัดสินประหารชีวิตหรือจำคุก ขณะที่พระแหม เจียวถูกย้ายไปคุมขังที่เกาะพูโลคอนเดอร์จนกระทั่งมรณภาพใน ค.ศ. 1943 เหตุการณ์ครั้งนี้ไม่ เพียงแต่แสดงให้เห็นบทบาทของพระสงฆ์ในการต่อต้านฝรั่งเศส แต่ยังสะท้อนถึงที่มาของการเข้าร่วมการต่อต้าน ของราษฎรชาวเขมร เมื่อฝรั่งเศสดำเนินการจับกุมพระแหม เจียวในลักษณะที่ขัดต่อจารีตประเพณีพุทธศาสนา และล่วงเกินต่อศรัทธาของประชาชน

แม้เริ่มปรากฏการตอบโต้ของชาวเขมรแล้วแต่ฝรั่งเศสยังคงต้งต้นดำเนินนโยบายที่แข็งกร้าว โดยไม่ฟัง คำทัดทานใด ๆ จึงตามมาด้วยการต่อต้านใน ค.ศ. 1943 เมื่อยอร์จ โคติเอร์ (George Gautier) ข้าหลวงฝรั่งเศส ประกาศใช้นโยบายการเปลี่ยนแปลงอักษรเขมร 45 ตัว ให้เป็นอักษรโรมันซึ่งแนวคิดนี้เกิดขึ้นต้งตั้งแต่ ค.ศ. 1910 ฝรั่งเศสต้องการทำให้การใช้ภาษาเขมรสะดวกมากขึ้น โดยอ้างว่าพยัญชนะและอักษรวิธีที่ไม่สอดคล้องการทำงาน

ของพิมพ์ดีด (นโรดมสีหนุ, 2518: 38) ซึ่งมียอร์ช เซเดส์ (George Coedès) เป็นผู้คิดค้นวิธีการถ่ายถอดอักษรเขมรเป็นอักษรโรมัน พร้อมกันนั้นยังประกาศยกเลิกปฏิทินจันทรคติเปลี่ยนเป็นปฏิทินเกรกอเรียน โดยอ้างว่าไม่มีเหตุผลและความไม่สะดวกของการกำหนดวันที่ 13 เมษายนเป็นวันขึ้นปีใหม่ เห็นสมควรให้ใช้วันที่ 1 มกราคมเป็นวันขึ้นปีใหม่ตามแบบสากล (นโรดมสีหนุ, 2518: 39) สำหรับโคติเอร์แล้วการปฏิรูปเป็นการนำกัมพูชาเข้าสู่ความทันสมัย เขากล่าวตำหนิมุมมองของชาวเขมรที่มีต่อการอนุรักษ์ว่าเป็นสิ่งที่คร่ำครึและไม่ทันสมัย เพราะหากเปรียบเทียบไปแล้วภาษาเขมรเป็นเสมือน “เสื้อที่ตัดเย็บอย่างไม่ประณีต” (G. Gautier, 1943: n. pag, quoted in David Chandler, 2008: 207)

ผลที่ตามมาคือการต่อต้านอย่างหนักจากชาวเขมรโดยเฉพาะอย่างยิ่งพระสงฆ์ซึ่งมีแกนนำสำคัญคือพระสงฆ์ฝ่ายมหานิกาย นำโดยพระพุทโธมชาจารย์ (จวน ณาต) ด้วยตระหนักว่าการกระทำของฝรั่งเศสเป็นการทำลายจารีตประเพณี และการยอมรับตัวอักษรโรมันจะทำให้สังคมกัมพูชาเป็น “สังคมที่ไม่มีประวัติศาสตร์” ไม่มีคุณค่า ไม่มีจริยธรรม และไม่มีแบบแผนประเพณี (David Chandler, 2008: 208) พระสงฆ์ทำงานร่วมกับหน่วยงานราชการ ได้แก่ กระทรวงมหาดไทย กระทรวงยุติธรรม กระทรวงศึกษาธิการ และกรมตำรวจที่ปฏิเสธการใช้ระบบอักษรโรมัน (บุญจันทร์ มุล, 2528, 16) ขณะที่ราชสำนักก็ต่อต้านนโยบายดังกล่าว พระราชมารดาของพระบาทสมเด็จพระนโรดมสีหนุทรงอ้างเรื่องความไม่เหมาะสมของการสร้างพระในเดือนมกราคมซึ่งเป็นฤดูหนาว ความไม่พอใจต่อนโยบายดังกล่าวพระบาทสมเด็จพระนโรดมสีหนุถึงกับทรงขู่ว่าจะทรงสละราชสมบัติ (นโรดมสีหนุ, 2518: 38)

อย่างไรก็ดีการต่อต้านนโยบายดังกล่าวไม่เป็นผลสำเร็จ ฝรั่งเศสยังคงบังคับใช้ตัวอักษรโรมันในระบบการเรียนการสอนของนักเรียน จนกระทั่งวันที่ 9 มีนาคม ค.ศ. 1945 นโยบายดังกล่าวจึงถูกยกเลิกไป ภายหลังจากกองทัพญี่ปุ่นเข้าปลดอาวุธกองกำลังของฝรั่งเศสทั่วทั้งภูมิภาคอินโดจีน จากการเคลื่อนไหวต่อต้านนโยบายของฝรั่งเศสที่กล่าวมา เห็นได้ว่าพระสงฆ์หัวก้าวหน้าเป็นหนึ่งในกลุ่มปัญญาชนเขมรรุ่นแรกๆ ที่แสดงออกถึงการต่อต้าน และแม้ว่าพระสงฆ์จะทำงานควบคู่ไปกับนักเคลื่อนไหวด้านชาตินิยมอื่น ๆ แต่ปัจจัยสำคัญที่ผลักดันการเคลื่อนไหวของพระสงฆ์คือความต้องการที่จะธำรงรักษาอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม อันได้แก่ ภาษา วรรณกรรม และพุทธศาสนาของเขมร นอกจากนั้น เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นไม่ว่าจะเป็นสงครามใน ค.ศ. 1942 และการต่อต้านการปฏิรูปให้ทันสมัยของฝรั่งเศสหลังจากนั้นแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลและบทบาทของพระสงฆ์ที่มีต่อสังคมกัมพูชา กล่าวคือ เมื่อพระสงฆ์เป็นผู้นำการเคลื่อนไหว ผลที่ตามมาคือการสนับสนุนจากประชาชนจำนวนมากที่พร้อมจะต่อสู้ไปพร้อม ๆ กับผู้นำทางจิตใจของพวกเขา

บทสรุป

บทความวิจัยนี้มีจุดมุ่งหมายที่จะเสนอมุมมองที่แตกต่างออกไปเพิ่มเติมจากผลงานการศึกษาที่ผ่านมา ซึ่งผลงานชิ้นสำคัญมักให้ความสำคัญต่อรัฐบาลอาณานิคมฝรั่งเศสในฐานะผู้มีบทบาทในการสร้างสำนึกถึงความเป็นชาติเขมรผ่านสำนักงานหรือหน่วยงานราชการอาณานิคม ห้องเรียน สถาบันการค้นคว้า และพิพิธภัณฑ์ โดยมีนครวัดเป็นสัญลักษณ์ทางศิลปกรรมและวัฒนธรรมของชาติเขมร ผู้วิจัยต้องการชี้ให้เห็นว่าในขณะที่สำคัญถึงความเป็นชาติของชาวเขมรสัมพันธ์กับกระบวนการทำให้ทันสมัยของฝรั่งเศส โดยเฉพาะการปฏิรูปการศึกษา แต่รากฐานทางความคิดของชาวเขมรคงความสับสนเนื่องในการให้ความสำคัญต่อศาสนา ภาษา วรรณกรรมโดยมีกลุ่มพระสงฆ์เป็นผู้ธำรงรักษาความสับสนนั้น

ผลการศึกษาชี้ให้เห็นว่าการจัดการศึกษาแบบใหม่ส่งผลที่ฝรั่งเศสไม่ได้คาดคิด กล่าวคือทำให้พระสงฆ์ก้าวเข้ามามีบทบาทในฐานะผู้เคลื่อนไหวด้านชาตินิยมควบคู่กับกลุ่มปัญญาชนเป็นต้นว่า เจริญ งามวิจิตร, บาจ ภูวน, นวน ภูวง หรือบุญจันทร์ มุล ประเด็นที่น่าสนใจคือการเคลื่อนไหวของพระสงฆ์ไม่ได้เกิดขึ้นจากแนวคิดทางการเมือง แต่เกิดจากความต้องการธำรงรักษารากฐานทางวัฒนธรรมของเขมร จึงแสดงให้เห็นว่าสำนึกถึงความเป็นชาติของชาวเขมรนั้น ไม่ได้เกิดจากการผลักดันของฝรั่งเศสแต่เพียงอย่างเดียว หากแต่ยังเกิดจากความสับสนของการเพาะบ่มสำนึกถึงความเป็นชาติที่เชื่อมโยงกับอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมซึ่งพระสงฆ์มีบทบาทสำคัญในการถ่ายทอดและเผยแพร่ความรู้ดังกล่าวต่อสังคม และสัมพันธ์กับการปฏิรูปการศึกษาของฝรั่งเศสที่ผลักดันให้พระสงฆ์กลุ่มหนึ่งเป็นผู้ที่มีความก้าวหน้าทางความคิดแต่มีจิตสำนึกในการธำรงรักษาภาษา วรรณกรรมที่แสดงออกถึง “ความเป็นเขมร”

References

- “Annexe N 14 RÉORGANISATION DE L'ENSEIGNEMENT PUBLIC EN INDO - CHINA.” (1908). *Situation de l'Indo-Chine de 1902 à 1907 TOME II*. Saigon: Imprimerie Commerciale Marcellin Rey C. Arden.
- Anderson, B. (2009). *Chumchonchintakam: Botsathōñ wā duāi kamnerd læ kāñ phrækhayāi khōng chatniyom*. Charnvit Kasetsiri, trans. 2nd ed. Bangkok: Khōngkāñ tamrā sangkhomsāt læ manutsayasāt.
- Ayres, David M. (2003). *Anatomy of a Crisis: education, development, and the state in Cambodia, 1953 - 1998*. Chiang Man: Silkworm Books.
- Bilodeau, Charles. (1955). “Compulsory Education in Cambodia.” in *Compulsory Education in Cambodia, Laos and Viet-Nam*. Switzerland: United Nations.
- Bilodeau, Charles. (1984). “Compulsory Education in Cambodia,” in *Education and the Colonial Experience*, eds. Philip G. Altbach and Gail P. Kelly. second rex.ed. New Brunswick: Transaction Books.
- Buakhamsi, T. (2004). “‘ēkkasāñ mahā burut Khamēñ : kānsuksā ngāñ khiāñ prawattisāt samai mai khōng Kamphūchā” [Ekasar Mahaburus Khmer”: A Study of the Modern Cambodian Historical Writing] M.A. Arts of History Faculty of Arts Chulalongkorn University.
- Buakhamsi, T. (2012). *Prawatsāt Kamphūchā*. 2nd ed. Bangkok: Matichon.
- Buakhamsi, T. 2014. (“Prathed kamphūchā khōng phrā ‘ongmayukhonthōñ” [The Country of Cambodia of Princes Votha and Yukanthor]. *Journal of Liberal Arts, Ubon Ratchathani University* 10, 1: 147-174.
- Bunchan, M. (1985). *Khuk kāñmūāng*. Kæō Isara, trans. Bangkok: Kledthai.
- Chandler, David. (2008). *A History of Cambodia*, fourth edition. Colorado: Westview Press.
- Choo Tar kwan. (2014). *banthuk wā duāi khanopthamniām praphēñi khōng chōēñ la*. Chalœm Yongbunkoēt, trans. 3rd ed. Bangkok : Matichon.
- Clayton, Thomas. (1995). “Restriction or Resistance? French Colonial Educational Development in Cambodia.” *Education Policy Analysis Archives* 3, 19 (December 1): 1-14
- Damrongrachanuphap, Somdetkromphraya. (1974). *nirātnakornwat*. Bangkok: Khlangvitthaya.
- Edward, Penny. (1999). “Cambodge: The Cultivation of a Nation 1860 – 1945.” Thesis Doctor of Philosophy History Department, Monash University.
- Forest, Alain. (1980). *Le Cambodge et la Colonisation Française: Histoire d'une Colonisation sans Heurts (1897-1920)*. Paris: L'Harmattan.

- Gyallay-Pap, Peter. (1989). "Reclaiming a shattered past: Education for the displaced Khmer in Thailand." *Journal of Refugee Studies* 2: 257-275.
- Hansen, Anne Ruth. (2007). *How to Behave Buddhism and Modernity in Colonial Cambodia 1860-1930*. United States of America: University of Hawai'i Press.
- Harris, Ian. (2006). *Cambodian Buddhism History and Practice*. Chiang Mai: Silkworm Books.
- Kiernan, Ben. (1985). *How Pol Pot Came to Power: A History of Communism in Kampuchea, 1930-1975*. London: Verson.
- Klairung Amratisha. (1998). "The Cambodian Novel: A Study of Its Emergence and Development." Ph.D. Thesis, University of London School of Oriental and African Studies.
- Literature and history of Fine Arts Department. (2015). *Wannakam Khamēn*. Bangkok: Fine Arts Department.
- Morizon, René. (1931). *Monographie du Cambodge*. Indochina Française: Monographie du Cambodge. Hanoi: Imprimerie d'Extrême-Orient.
- Norodomsihanu. (1975). *Indočhīn: Thatsanachāḅpakking Nōrōdom Sīhanu Hai samphāt kē ḅchang*. Sawāng Wong, trans. Bangkok: Prapansān.
- Panyarit, S. (1979). "farangset kap kān hai kān suksā kē 'ānānikhom 'indočhīn." *Thammasat Journal* 8, 4: 79-93.
- Phakdeekham, S. (2011). *Sāṭṭralāḅbong: Watthanatham thāng wannasin Phatthanākān lā khwāmsamphan kap watthanatham khamēn*. Bangkok: Krasūāngkāntāngprathēt.
- Phakdeekham, S. (2012). "khwāmsamphan thāng phraphutsāsanā rawāng siam samai phrabāt somdetphrachōṃkḅlaochaoyūhūa kap krungkamphūchā" [Siam-Cambodia Buddhist Relations during the Period of King Rama the Fifth]. *Songklanakarīn Journal of Social Sciences & Humanities* 18,3 (July-September): 3-19.
- Rany, Sam. (2012). "Cambodia's Higher Education Development in Historical Perspectives (1863-2012)." *International Journal of Learning & Development* 2, 2: 224-241.
- Sam, Yang. (1998). "Buddhism in Cambodia, 1795-1954." Thesis Presented to the Faculty of the Graduate School of Cornell University in Partial Fulfillment of Requirement for the Degree of Master arts.
- Smith, R.M. (1971). "The Khmer Empire, French rule, and the path to independence." In *Cambodia: The widening war in Indochina*. J.S. Grant, L.A.G. Moss, & J. Unger (Eds.). New York: Washington Square Press.

Sovannathero, S., Phra (Yon). (2010). “Kān̄ suksā khōṅgkhanasongnairatchā ‘ānāchakkamphūchā” [Education of Sanghain the Kingdom of Cambodia]. M.A. Thesis Mahachulalongkornrajavidyalaya University of Arts in Buddhist Studies.

Torhorst, M. (1966). “The development of the educational system in the Kingdom of Cambodia.” in *Educational systems of some developing countries in Africa and Asia*. Dresden: Verlag Zeit im Bild.

Tully, John. (1996). *Cambodia Under the Tricolour: King Sisowath and the ‘Mission Civilisatrice’ 1904-1927*. Australia: Monash papers on Southeast Asia.

យ៉ឹង ហុក ឌី. (២០០២). *ទិដ្ឋភាពទូទៅនៃអក្ខរក្រមខ្មែរ*. ភ្នំពេញ: ផ្ទះព្រឹត្តិសារ. [Gong Sixti. (2002). General condition in Khmer alphabet. Phnom Penh: Khmer printing house.]

រុដ្ឋប សុផល. (២០០៨). *កម្ពុជា ខណ្ឌបាយ សេដ្ឋកិច្ច សង្គម (១៨៦៣ - ១៩៧៥)*. កម្ពុជា: ផែនការវិវឌ្ឍន៍. [Diobso Phol. (2008). Cambodian politics, economy, society (1863 - 1979). Cambodia: Chokchai.]

ត្រឹង ងា. (១៩៧៣). *ប្រវត្តិសាស្ត្រខ្មែរ ភាគ ១ - ២*. ភ្នំពេញ: n.d. [Trng Nguyen (1973). Khmer history. Part 1 - 2. Phnom Penh: n.d.]

ពុទ្ធសាសនបណ្ឌិត្រ. (២០០៥). *ប្រវត្តិសាស្ត្រពុទ្ធសាសនបណ្ឌិត្រ*. ភ្នំពេញ: ពុទ្ធសាសនបណ្ឌិត្រ. [Buddhists Dharma Buddha. (2005). A brief history of Buddhism Phnom Penh: Phutthamonthon

“ព្រះរាជប្រកាសលេខ ៥៦.” (១៩១៦). ទឹកតូប ណេរាម វេសម ១៩១៦, រាជកិច្ច-រដ្ឋកិច្ច កម្ពុជា, រាជកិច្ចព្រះបរមរាជវាំង ១, ៤ បណ្ណសាស្ត្រនៃជាតិកម្ពុជា. ["The Royal Decree No. 56." (1911). October, November, December 1911. Government Affairs - Government of Cambodia. Government Affairs 1, 4. Cambodia National Library.

“ព្រះរាជប្រកាសលេខ ៦៧.” (១៩១៥). សូយេត អ៊ុត សេបតម ១៩១៥, រាជកិច្ច-រដ្ឋកិច្ច កម្ពុជា, រាជកិច្ចព្រះបរមរាជវាំង ៥, ៣ បណ្ណសាស្ត្រនៃជាតិកម្ពុជា. ["The Royal Decree No. 67." (1915). July, August, September 1915. Government Works - Government Affairs 5, 3. Cambodia National Library.

“ព្រះរាជប្រកាសលេខ ៨០.” (១៩១៦). ទឹកតូប ណេរាម វេសម ១៩១៦, រាជកិច្ច-រដ្ឋកិច្ច កម្ពុជា, រាជកិច្ចព្រះបរមរាជវាំង ៦, ៤ បណ្ណសាស្ត្រនៃជាតិកម្ពុជា. ["The Royal Decree No. 80." (1916). October, November, December 1916. Government Affairs - Government of Cambodia. Government Affairs 6, 4. Cambodia National Library.]

មៀង ប៊ុណា, (១៩៩៤). “ការសិក្សាសម័យបុរាណ.” *កម្ពុជសុរិយា* ៤៨, ៣ (តុលា-វិច្ឆិកា-ធ្នូ): ៩០-៩៤. [Mia Jabun. (1994). "Education in the modern age." *Kampuch Suriya* 48, 3 (October-November-October), 90-94.]

លី ធាម. (១៩៦០). *អក្ខរសាស្ត្រខ្មែរ*. ភ្នំពេញ: បណ្ណាគារសេង ងួន ហ្វឹត. [Leitham Teng. (1960). *Cambodian Arts*. Phnom Penh: Ban Kaeng Nguan, Swat.

“សាស្ត្រសេនាបតីលេខ ៤.” (១៩១៦). អាស៊ីយ ម៉េ យូរ៉ាង ១៩១៦, រាជកិច្ច-រដ្ឋកិច្ច កម្ពុជា, រាជកិច្ចព្រះបរមរាជវាំង ៦, ២ បណ្ណសាស្ត្រនៃជាតិកម្ពុជា. ["Saradet Charna Nuea No. 4" (1916). April May June 1916. Rajakit-Rattakit Cambodia. Rajakit Government 6, 2. Cambodia National Assembly.

ហ្វុក តាត. (១៩៧០). *កល្យាណមិត្តរបស់ស៊ីសីសម្ពុទ្ធព្រះសង្ឃព្រះនាមជួន ណាត*. n.d. [Whack Tat. (1970). *My Kalyanamitta is the Patriarch, the name of the Princess, T.P.*]

- ហ៊ែនរីស, អៀន. (២០០៤). *ប្រវត្តិ និងការប្រតិបត្តិ ព្រះពុទ្ធសាសនាទៅប្រទេសកម្ពុជា*. ភ្នំពេញ: រោងពុម្ពផ្សាយឧត្តមវត្ត. [Fishes, Ian. (2004). History and practice. Buddhism, Cambodia. Phnom Penh: Angkor Wat Printing Factory.]
- ស៊ុម-ស៊ុម. (១៩៩៥). “បញ្ហាប្រឈម.” *កម្ពុជសុរិយា* ៤៩, ១ (មករា-កុម្ភៈ-មីនា): ២៧-៣១. [Um-Sum. (1995). "Matriculation problems." Kumpuch Suriya 49, 1 (January-February-March), 27-31.]
- ឌីម-វ៉ៃម. (២០០០). “ពុទ្ធសាសនានិងតម្លៃសីលធម៌ចំពោះស្វាមីភរិយា.” *កម្ពុជសុរិយា* ៥៤, ២ (មេសា-ឧសភា-មិថុនា): ២-៥៣. [Um-Khaem. (2000). "Buddhism and values Ethics of husband and wife," Kumpuch Suriya 54, 2 (April - May - June), 2-53.]